

O'ZBEKISTAN RESPUBLIKASI XALIQ BILIMLENDIRIW
MINISTR'LIGI
A'JINIYAZ ATINDAG'I NO'KIS MA'MLEKETLIK PEDAGOGIKALIQ
INSTITUTI

QARAQALPAQ TILI HA'M A'DEBIYATI FAKULTETI
«QARAQALPAQ A'DEBIYATI» KAFEDRASI

Qaraqalpaq tili ha'm a'debiyati' ta'lim bag'dari'ni'n' 4^a-kurs talabasi'
Medetova Gu'lmirani'n'

PITKERIW QA'NIGELIK
JUMISI

Temasi': «Qaraqalpaq salt-da'stu'r ji'rlari'n 7-klasslarda yen' aldi'n'g'i'
pedagogikali'q texnologiyada woqi'ti'wdi'n' usi'llari'»

Ilmiy basshi': f.i.k.dotsent S.Qazaqbaev

Kafedra basli'g'i': f.i.d.prof. K.Allambergenov

JAQLAWG'A RUXSAT BERILDI:

Fakultet dekani': _____ **f.i.k. E.Allanazarov**

Kafedra basli'g'i': _____ **f.i.d.prof. K.Allambergenov**

Ilmiy basshi': _____ **f.i.k.dotsent S.Qazaqbaev**

Pitkeriw qa'niygelik jumi'si'n wori'nlawshi' Medetova Gu'lmira

Ma'mleketlik attestatsiya komissiyasi'ni'n qarari':

Medetova Gu'lmirani'n qa'nigelik pitkeriw jumi'si'na

«_____» ball qoyi'lsi'n

MAK basli'g'i': _____

MAK ag'zalari': _____

J O B A S I

1. Kirisiw.
2. I Bap. Qaraqalpaq salt-da'stu'r ji'rlari'ni'n' tariyxı'y ha'm ta'rbiyalı'q a'hmiyeti
3. II Bap. Uli'wma bilim beretug'i'n worta mekteplerdin' 7-klasları'nda salt-da'stu'r qosı'qları'n woqi'ti'w metodikasi'.
4. III Bap. Qaraqalpaq salt-da'stu'r ji'rlari'n 7-klaslard yen' aldi'n'g'i' pedagogikalı'q texnologiyada woqi'ti'wdi'n' usi'llari'.
5. IV Juwmaq.
6. V Paydalani'lg'an a'debiyatlar.

ANNOTATSIYA

Tiykari'nan jumi'si'mi'zda uli'wma bilim beretug'i'n mekteplerde jan'a yag'ni'y yen' aldi'n'g'i' pedagogikali'q texnologiyalarda woqi'ti'wdi'n' usi'llari' boyi'nsha ali'p bari'wdi'n' jollari'n izlestirgenbiz. Wonda «Interaktiv» metodlardan qalay paydalani'wdi'n' usi'llari'n u'yrengenbiz. Ja'ne «Aqi'l hu'jimi», «Oyi'n texnologiyalari'», «VVV» usi'li' yani'y (Bilermen), (Bilgim keledi), «Bilip aldi'm», «Prezentatsiya» ha'm tag'i' basqa usi'nday pedagogikali'q texnologiyalarg'a baylangi'sli' jan'a usi'llardan paydalani'w jollari'n u'yrendik.

Uli'wma alg'anda biz jumi'si'mi'zda pedagogikali'q texnologiyalardan paydalang'anda woqi'wshi'larg'a qanday da'rejede tu'sinikli boladi' degen maqsette sabaq wo'tip ko'rdik ha'm juwmag'i'nda maqsetke say yekenligin ma'mleketlik praktika dawami'nda soni'n' gu'wasi' boldi'q. sonli'qtan da menin' pikirim boyi'nsha bo'gingi ku'n talaplari' barli'q woqi'w wori'nlarida pedagog kadrlar. Yen' aldi'n'g'i' pedagogikali'q texnologiyalarda sabaq wo'tip, woni' rawajlandi'ri'p, respublikani'n' barli'q woqi'wshi'lari' u'lgi alarli'q da'rejede u'git-na'siyatlaw maqsetke muwapi'q boladi' dep yesaplayman.

Ilmiy basshi'si':

f.i.k.dotsent S.Qazaqbaev

Talaba:

G.Medetova

KIRISIW

Temani'n' aktualli'g'i G'a'rezsiz O'zbekistanni'n' ku'sh-qu'direti xalqi'mi'zdi'n' uli'wma insani'yli'q qa'diriyatlarg'a sadiqli'g'i boli'p tabi'ladi'. Xalqi'mi'z a'dalat, ten'lik, dosli'q ha'm adamgershilik qa'siyetlerin a'sirler dawami'nda qa'sterlep saqlap kelmekte. Wo'zbekstanni'n' jan'alani'wi'ni'n' yen' tiykarg'i' maqseti usi' da'stu'rlerdi qayta tiklew, wolarg'a jan'a mazmun bag'i'shlaw, Watani'mi'zg'a ti'ni'shli'q ha'm demokratiya, ma'deniyat, hu'jdan yerkinligi ha'm ha'r bir insanni'n' maqsetine yerisiwi ushi'n za'ru'r sharayatlar jarati'p beriwden turadi'.

O'zbekistan Respublikasi'ni'n' prezidenti I.A.Karimovti'n' ko'rsetiwinshe, «tariyx yesteligi xali'qti'n' janajan u'lkemiz, ma'mleketimiz wo'tmishinin' qali's ha'm haqi'yqi'y tariyxin' tiklew, milliy wo'zligimizdi an'law, yeger kerek bolsa milliy da'stu'rlerimizdi tiklew ha'm wo'siriw bari'si'nda wog'ada a'hmiyetli wori'ndi' tutadi'»¹. Sonli'qtan tariyxqa na'zer awdari'w arqali' xali'qti'n' siyasiy-ekonomikali'q, psixologiyasi'ni'n' wo'zgeshelikleri menen yetnografiyali'q jaqtan jasaw jag'daylari'n u'yrenip barami'z.

Ha'r bir xali'qti'n' ma'deniy miyrasi' ha'm wo'zine ta'n u'rip-a'detleri, da'stu'rleri boladi'. Bul da'stu'rler insanni'n' wo'z-ara qari'm-qatnasi', miynet na'tiyjesinde kelip shi'qqan ha'm bir neshshe ji'llar dawami'nda jasap keldi. Usi'lardi'n' ba'rin u'yrenbegen insan ha'm xali'q wo'zinin' milliyligin jog'alti'wi' mu'mkin. Sovet da'wirinde milliy ma'deniyatti'n' joq boli'w da'wirine deyin barg'anli'g'i' ha'mmege ma'lim. 1991 ji'ldan baslap ha'r bir xali'q wo'zinin' g'a'rezsizligine iye boli'w arqali' milliy da'stu'rlerin qayta

¹ Karimov I.A. O'zbekistan XXI a'sir bosag'asi'nda qa'wipsizlikke qa'wipler, turaqli'li'q sha'rtleri ha'm rawajlani'w kepilliklari. – No'kis, (Qaraqalpaqstan), 1996, 136-bet.

tikley basladi'. Ha'r ji'li' ba'ha'r ayi'nda wo'tkeriletug'i'n «Nawri'z» bayrami'ni'n' mazmuni' da u'lken a'hmiyetke iye boli'p, bul wo'z waqti'nda yeskilik u'rip a'detler qatari'na kirip wo'tkerilmey qalg'an yedi. Al, Wo'zbekstan Respublikasi'ni'n' g'a'rezsiz ma'mleket boli'wi' menen «Nawri'z» bayrami' u'lken ba'ha'r bayrami'na aynaldi'. Worta Aziya xali'qlari'ni'n' VIII a'sirge deyingi bolg'an bayramlari'nan «Nawri'z» «Ji'l basi' bayrami'», «Sada» «qi'sti'n' yen' uzi'n tu'ni», «Angom»«suw seyili», «Olov» «jazdi'n' yen' uzi'n ku'ni», «Mehrgoh» «gu'z ayi'ni'n' baslani'wi'» bayramlari' wo'tkeriletug'i'n bolg'an. Bul bayramlardi'n' adam wo'mirinde u'lken a'hmiyeti boli'wi' menen tariyxi'y a'hmiyetke de iye bolg'an. Bunnan basqa diniy u'rp-a'detlerde ha'zirgi waqi'tta wo'z ma'nisine jetip ha'r ji'li' u'lken bayram si'pati'nda wo'tkerilmekte. Wolardan «Ramazan», «Qurban hayt», «Xotira» bayramlari' boli'p, yerkinligi abadan-azat jasawi' ushi'n islenip ati'rg'an g'amxorli'g'i' boli'p buri'nnan kiyati'rg'an u'rp-a'det da'stu'rlerdin' ha'm rawajlani'wi'ni'n' milliy qa'diriyatlardi'n' qayta tikleniwini'n' gu'wasi' boli'p yesaplanadi'

Xali'q awi'z yeki a'debiyati'nda, xali'q qosi'qlari'nda, yerteklerinde, naqi'l-maqallarda, termelerde, da'stanlarda, uli'wma folklorli'q shi'g'armalardi'n' ba'rinde miynetkesh xali'qti'n' basi'nan wo'tkergen qi'yi'n turmi'si', arzi'w-a'rmanlari', u'rip-a'detleri menen salt-da'stu'r ji'rlari'n ji'rlyatug'i'n bolg'an. I.A.Karimovti'n' ko'rsetiwinshe «Tariyxi'y ta'jiriybe, da'stu'rlerdin' miyras boli'p wo'tiwi - bulardi'n' ba'ri jan'adan-jan'a a'wladlari' ta'rbiyalaytug'i'n qa'diriyatlarg'a aylani'wi' lazi'm» - degen yedi².

² Kari'mov I.A. O'zbeki'stan XXI a'si'r bosag'asinda. Qa'wi'psi'zli'kke qa'wi'pler, turaqliliq sha'rtleri' h'a'm rawajlaniw kepi'lli'kleri'. No'ki's, (Qaraqalpaqstan) 1996, 136-bet

Qa'diriyat degenimizde biz aldi'n adamzat wo'miri ushi'n a'hmiyetli ha'm wo'z Watani' ushi'n xi'zmet qi'latug'i'n, aldi'na qoyg'an wazi'ypa, maqsetlerdi iske asi'ratug'i'n yerkinlik, a'dalatli'q, sadiqli'q, ten'lik, jaqsi'li'q, go'zzalli'q, haqi'yqatli'q usag'an tu'siniklerdi tu'sinemiz.

O'zbekistan Respublikasi'ni'n' G'a'rezsizligine iye boli'wi' menen woni'n' yekonomikali'q ha'm siyasiy jaqtan wo'sip rawajlani'wi' wo'z gezeginde xali'qti'n' turmi'si'ni'n' jaqsi'lani'wi' miynet ta'rtibinin' jolg'a qoyi'li'wi' milliy u'rip-a'det da'stu'rlerdin' tikleniwine wo'z ta'sirin tiygizedi. I.A.Karimov «Ata-babalari'mi'zdi'n' pa'k ruwxii', u'rip-a'deti, bizlerdin' yen' jaqsi' da'stu'rlerimiz qayta tiklengende g'ana reformalar tabi'sli' a'melge asi'ri'ladi'. Bilimli, ruwxii' bay, ku'sh-quwatli' adamlar keleshek rawajlani'w joli'n basi'p wo'te aladi'. Bul jolda ata-babalari'mi'zdi'n' qa'diriyatlari' wo'zgerislerdin' bekkem boli'p xi'zmet yetedi» dep atap ko'rsetken yediu³.

Qaraqalpaq xalqi'ni'n' milliy qa'diriyatlari' qatari'na yetnografiyasi', a'debiy tili, folklori', saz-sa'wbet, ko'rkem wo'neri, shan'araqta wo'zine ta'n qaytalanbaytug'i'n da'stu'rler - besik ji'ri', tusaw kesiw, su'nnet yetiw, qi'z uzati'w, kelin tu'siriw ha'm basqa da u'rip-a'detler kirip, bular wo'zine ta'n wog'ada mazmunli'q ta'rbiyali'q wazi'ypalardi' da atqari'p kelgen. Ertegedi a'wladlar yele ma'mleketlik sho'lkemlerdi ja'ne jeke menshik formasi'n bilmegen waqi'tlarda wo'z qa'wim ha'm uri'wi'nda ja'miyetlik wo'mir ha'm turmi's tuwrali' ko'plegen ma'selelerdi sheshiwde wo'zlerine buri'nnan belgili ta'rtip u'rip-a'detlerdi qollani'p, bular waqi'tti'n' wo'tiwi menen sol qa'wim yaki uri'wdi'n' da'stu'rine aylani'p woti'rg'an.

Bul adamlardi'n' yen' jaqsi' ta'replerin qa'liplestiriwde, unamsi'z qi'li'qlarg'a qarsi' gu'resip, qa'wim, uri'w ja'miyetin sho'lkemlestiriwde

³ Kari'mov I.A. Isti'qlol va manavi'yat. Toshkent, (Wzbeki'ston), 1995, 69-bet

ayri'qsha xi'zmet atqari'p keldi. Adamlardi'n' bir-birine qatnasi'n, ta'jiriybe ha'm uqi'plari'n jetilistiriwde u'lken qural boli'p keldi. Solay yetip u'rip-a'det da'stu'rler xali'qti'n' ma'deniyati'n, a'debiyati'n, wolardi'n' psixologiyasi'n, pedagogikali'q jaqtan, yestetika-etikali'q jaqtan qa'liplestiriw u'lken a'hmiyetke iye boli'p kelgen.

Worta Aziya xali'qlari'ni'n' uri'wli'q, qulshi'li'q du'zimi tusi'nda wo'zlerinin' u'rip-a'det da'stu'rlerin zoroastrizm dini menen baylani'sli' ali'p barg'ani' ma'lim. Qaraqalpaq xalqi'ni'n' da'stu'rlerinin' negizi a'yyemgi sak-massagetlerdin' u'rip-a'detinde diniy isenimi quyashqa, wotqa si'yi'ni'w da'stu'rleri bolg'anli'g'i' belgili. Sonli'qtan da insan ta'rtibi, a'dep-ikram ha'm minez-qulqi'n saqlap turi'wshi' diniy u'rip-a'det da'stu'rler a'yyemgi da'stu'rlerden aq ta'rbiyali'q bag'darda tu'sindirilip, bizin' yerami'zg'a shekemgi u'sh mi'n'i'nshi' ji'ldan bizin' yerami'zdi'n' u'shinshi a'sirine shekem zoroastrizm dini Worta Aziya xali'qlari'ni'n' ja'miyetlik ruwxiy wo'mirine u'lken ta'sir yetiwshi ku'sh boldi'.

Yertedegi ata-babalari'mi'z wo'zlerinshe turmi's ta'jiriybelerin baqlaw ju'rgizip, ta'jiriybeli adamlardi'n' ga'plerin yesitip, aytqanlari'n yad yetip ta'biyatqa baylani'sli' ay, ku'n, juldi'z, suwdi' hu'rmet yetip, wolar arqali' wo'zlerinin' ku'ndelikli turmi'si'n gu'zetip woti'rg'an. Bul haqqi'nda tu'rkiy xali'qlardi'n' IX a'sirdegi «Og'uznama» da'stani'nda da so'z yetiledi. Bunnan basqa ma'selen, quyashti'n' bati'wi' menen yerten'gi ku'nge jumi'sqa bag'dar ali'w, juldi'zg'a qarap jol ju'riw, ha'r bir taza aydi'n' tuwi'wi' menen hawa rayi'ni'n bari'si'n biliw, haywan atlari' menen ji'l yesaplaw, perzent tuwi'li'wi' menen juldi'zi'na, ji'li'na baylani'sli' balalardi'n' psixologiyasi'n, minez-qulqi'n biliw, ta'g'dirin boljaw da'stu'rleri turmi'sta belgili wori'n ala basladi'.

Usi'g'an baylani'sli' tan' ati'p, ku'n shi'qqanda, jan'a ay tuwg'anda iyilip sa'lem beriw, si'yi'ni'w ha'm basqa da da'stu'rler payda bolg'an. A'yyemgi sak-massaget qa'wimlerinin' turmi'si', urip-a'deti, ta'rbiyali'q da'stu'rleri worta a'sirde ma'mleket boli'p jasag'an tu'rk xali'qlari'ni'n' turmi'si'nda ken'nen qollani'ldi' ha'm jetilisip bardı'. Tu'rk xali'qlari'ni'n' u'rip-a'detinde a'yyemgi adamlar turmi'si'na ta'n qudayg'a si'yi'ni'w da'stu'rleri — ta'n'iri dep yesaplani'p, insanni'n' payda boli'w da'regi jo'ninde tu'sindiriledi. Xali'q awi'z yeki do'retpeleri menen diniy a'debiyatlardi'n' rawajlani'w ra'wiyatlari'nda, an'i'zlari'nda, a'psanalari'nda ta'n'iri degen so'z ulli' ku'shke iye yekenin isenim menen jaratadi'. Xali'qti'n' tek quday, ana-ger aldi'nda a'zzi yekenligin, yeger usi'g'an si'yi'ni'p ha'reket yetse barli'q na'rseni jen'edi, jari'lqayman dese, do'retemen dese, nege bolsa da ku'shi jetedi, dep qudayg'a si'yi'ni'w da'stu'rin payda yetken.

VII a'sirlerde payda bolg'an du'nyadag'i' yen' iri dinlerdin' biri islam dini Worta Aziya xali'qlari'ni'n' turmi'si'n, u'rip-a'det, da'stu'rlerin, wo'mir jollari'n wo'z ishine qamti'wg'a ha'reket yetti. Islam dini bir ta'repten diniy mazmundi' jetilistiriw, yekinshi ta'repten da'stu'rlerdi ta'lim-ta'rbiyali'q u'rip-a'detlerdi de rawajlandi'rdi'.

Ja'miyettin' rawajlani'w bari'si'nda ko'p a'sirlik xali'qti'n' bayli'g'i' bolg'an u'rip-a'det, da'stu'rler, diniy, ilimiy ko'z-qaraslardi'n' tiykari'nda qa'liplesip, ta'rbiyani'n' qu'diretli qurami'na aylandi'. Xali'qti'n' diniy ta'rbiyali'q da'stu'rleri yerte da'wirlerden-aq adamlardi'n' sanasi'na, turmi'si'na ha'm minez-qulqi'na ku'shli ta'sir yetip, turmi'sta u'lken wori'n iyeleydi. Mi'sali', barli'q dinlerde perzent tuwi'lg'anda woni' quday taala wo'z i'ri'sqi' nesiybesi menen jaratatug'i'nli'g'i' ayti'ladi' ha'm qanday da ila'hiyda ku'sh bar yekenligi, adam woni'n' aldi'nda a'zziligi, insanni'n' yeki iyninde

yeki perishte boli'p, biri jaqsi'li'g'i'n'di', yekinshisi jaman ta'repin'di jazi'p woti'ratug'i'nli'g'i' ha'm basqa da isenim, tu'sinikler a'wladtan a'wladqa wo'tip ha'r qi'yli' da'stu'rlerdi payda yetken. Haqi'yqati'nda da adam ushi'n isenimnin' za'ru'rli'gi ilimde de, dinde de maqullanadi'. Isenim insang'a u'lken ku'sh-qu'wat, do'retiwshilik ruwx bag'i'shlap keleshekke ken' jol ashadi'. Sonli'qtan adamzat tariyx'i'nda ko'p na'rseler boli'p wolardi'n' geyparalari' ja'miyetlik turmi'stan belgili waqi't ishinde jog'ali'p ketse de, isenim insan menen ba'rqulla birge jasaw uqi'bi'n iyelegen. Dani'shpan babalari'mi'z benen aqi'lli' analari'mi'z wo'mir boyi' wo'zlerinin' ko'rgenin, bilgenlerin perzentlerinin' qa'lbine sin'diriwge, xalqi'ni'n' u'rip-a'detlerin qa'sterlep, bularg'a ul-qi'zlari'n sadi'q ha'm qi'rag'i' boli'wi'n u'yretip woti'radi'. Bul jaslardi' jasi' u'lkenge xi'zmet yetiw, jasi' u'lkennen pa'tiya ali'w qusag'an hu'rmet-izzet, si'ylassi'q, joqari' adamgershilik qa'siyetlerdi payda yetip wolardi' da'stu'rge aylandi'ri'p woti'rg'an.

Ha'r bir xali'qti'n', millettin' birinshi belgisi woni'n' u'rip-a'det da'stu'rleri yekenligin bilemiz. Sonli'qtan da adam jasaytug'i'n jerde da'stu'r de wo'z worni'n tabadi'. Da'stu'r adamdi' ja'miyet penen, tariyx penen ha'm keleshek penen baylani'sti'radi', woni' jan'a wo'zgerisler menen alg'a rawajlandi'ri'p woti'radi'. Sonli'qtan paydali' u'rip-a'det, da'stu'rlerdi ko'z qarashi'g'i'mi'zday saqlap, keyingi a'wladqa jetkeriw a'diwli wazi'ypa boli'p tabi'ladi'.

1998-ji'li' 28-oktyabrde O'zbekistan Respublikasi' prezidenti I.A.Karimov «Son'g'i' waqi'tlari' bizin' yelimizdin' ko'plegen wori'nlar'i'nda toylar, shan'araq saltanatlari'n, yeske tu'siriw u'rip-a'detlerin, marqumlardi'n' yesteligine bag'i'shlang'an ila'jlar wo'tkeriwde dan'qparazli'q, da'bdebelilik, asa ketken i'si'rapxorshi'li'q, xali'qti'n' u'rip-a'detlerin ha'm da'stu'rlerin

mensinbey qarawshi'li'q, menmenlik, do'geregindagi jasap ati'rg'an adamlardi'n' itiyajlari'na itibar bermew si'yaqli' wo'tmishtin' qaldi'qlari'na jol qoyi'p ati'rg'anli'g'i' haqqi'nda» arnawli' pa'rmang'a qol qoydi'. Bul pa'rman bu'gingi ku'nnin' talabi' yedi.

Prezident pa'rmani'nda yel ishinde wori'n alg'an jaramsi'z illetlerdin' ma'mleketlik xi'zmet worni'nda turg'an adamlar ta'repinen islenip ati'rg'anli'g'i' ko'rsetilgen. Ata-babalari'mi'z toy bergende jarli'lardi', ka'mbag'allardi' toydi'rg'an. «Toy dese quw bas jumalaydi'», «Sadaqani' sawda ber» degen so'zler yelege shekem saqlang'an. Ha'r bir shan'araq iyesi tapqan-bergenin toyg'a jumsag'i'si' keledi. Bul ata-baba da'stu'ri. Sol sebepli, ha'r kim pa'tiya bergende «Tapqan-tergenin' toyg'a buyi'rsi'n, toyg'a jumsalsi'n!» dep tilek bildiredi. Sonli'qtanda bul wazi'ypalardi'n' iske asi'ri'li'wi'nda duri's pikir ju'rgize alatug'i'n, Watan ta'g'dirin jeke wo'zinin' ta'g'diri dep biletug'i'n, xali'q ushi'n, demokratiya, a'dillik ushi'n wo'zin ayamaytug'i'n pidayi' izleniwshi jas a'wlad umti'li'wi' lazi'm dep woyleyman.

Bizin' «Qaraqalpaq turmi's salt-ji'rlari'» degen temadag'i' izertlew jumi'si'ni'n' maqseti qaraqalpaq awi'z yeki xali'q tvorchestvosi'nda a'sirler dawami'nda jasap kiyati'rg'an qaraqalpaq xalqi'ni'n' milliy u'rip-a'detlerinin', da'stu'rlerinin' sa'wleleniw da'rejesin, salt ji'rlari'n yele de bolsa teren'irek biliw, ani'qlaw boli'p tabi'ladi'. Qaraqalpaq xalqi'ni'n' basi'nan qanday awi'r jag'daylar wo'tse de, turmi'si', jasaw jag'dayi' qi'yi'n bolsa da, wo'zinin' u'rip-a'detin, salt-da'stu'rlerin, ji'rlari'n ha'm ma'deniyati'n joyi'tpag'an, soni'n' menen jasag'an ha'm jasap kiyati'r. Ma'selen, qaraqalpaq turmi's salt ji'rlari'nan besik ji'ri', juwap, si'n'si'w, bet ashar, joqlaw yamasa diniy da'stu'rlerge baylani'sli' ji'rlar ba'dik, gu'la'psan, a'rwaq shaqi'ri'w,

yaramazan ha'zirgi waqi'tta bir qanshasi' qollanbasa da bir qansha ji'rlari' xali'q turmi'si'nda qollani'ladi' ha'm wo'zgerislerge ushi'ramaqta.

Soni'n' ushi'n wo'tken da'wir menen ha'zirgi jasap ati'rg'an xali'qti'n' arasi'ndag'i' xali'q ji'rlari'ni'n', da'stu'rlerin' ayi'rmashi'li'qlari'n qaysi' da'wirden baslanatug'i'ni'n ani'qlaw ha'm wo'tken da'wirdegi salt-da'stu'r ji'rlari'ni'n' qanday, qalay bolg'anli'g'i'n yele de teren'irek izertlew boli'p yesaplanadi'.

Qaraqalpaq xalqi'ni'n' ha'zirgi waqi'tta ha'r ji'li' belgilenip ati'rg'an «Nawri'z» byrami'nda qaraqalpaq xalqi'ni'n' wo'tmishtegi u'rip-a'det, da'stu'rlerin, ji'rlari'n yesletse, yekinshi jag'i'nan ha'zirgi jasap ati'rg'an turmi'si'mi'zdi'n' qanday da'rejede yekenligin woni'n' ma'deniyati' menen iskusstvosi'ni'n' qanday da'rejede rawajlang'anli'g'i'n ko'remiz.

Belgili ilimpazlar soni'n' ishinde qaraqalpaq xalqi'ni'n' ko'rnekli ilimpazlari' filologiya ilimlerinin' doktori' N.Da'wqaraev, I.Sag'i'yotov, Q.Ayi'mbetov, Q.Maqsetov, A.Paxratdinov, K.Allambergenov ha'm tag'i' basqalar qaraqalpaq xalqi'ni'n' awi'z yeki a'debiyati'n izertlewde wo'zlerinin' salmaqli' u'leslerin qosti'. Belgili ilimpazlari'mi'z N.Japaqovti'n', Q.Maqsetovti'n', A'.Ta'jimuratovti'n', A.Karimovti'n', basqa da ilimpazlardi'n' Qaraqalpaq folklori'ni'n' XX tomli'g'i'n jari'qqa shi'g'ari'wda xi'zmeti ulli'. Sonli'qtan qaraqalpaq folklori'ni'n' tek g'ana XX tomi' menen sheklenip qalmastan qaraqalpaq xalqi'ni'n' awi'z yeki a'debiyati'n yele de bolsa izertlew jumi'slari'n ali'p bari'w kerek boladi'.

Jumi'sti'n' maqseti ha'm wazi'ypalari': Pitkeriw qa'niygelik jumi'si'ni'n' maqseti sonnan ibarat, G'a'rezsizlikkek yeriskennen keyin bizin' qa'diriyatlari'mi'zdi'n' qaytadan tikleniwini'n' na'tiyjesinde u'lken tabi'slarg'a yeriskenliklerinin' tiykarg'i' dereklerinden a'debiyat ha'm woni' woqi'ti'wda da

aldi'mi'zg'a u'lken a'diwli talaplar qoyi'ldi'. Bizin' wazi'ypami'z usi' talaplardi' uli'wma bilim beretug'i'n mekteplerde qaraqalpaq folklori' menen qaraqalpaq a'debiyati'n jan'a ko'z qarastan yen' aldi'n'g'i' pedagogikali'q texnologiyalarda woqi'ti'w boyi'nsha jan'a usi'llardan paydalani'w jollari'n bayanlawdan ibarat.

Jumi'sti'n' teoriyali'q ha'm metodikali'q tiykarlari': Prezidentimiz İ.A.Karimovti'n' miynetleri ha'm ruwx'i'li'q ma'deniyati'mi'z, manaviyati'mi'zdi' qa'liplestiriwdegi miynetleri, a'debiyat a'debiyat haqqi'ndag'i' jan'a woy-pikirleri bizin' jumi'si'mi'zdi'n' basli' metodologiyali'q tiykari' boli'p tabi'ladi'. Jumi'sti'n' teoriyali'q tiykarlari' retinde ko'rkem a'debiyatti'n' teoriyasi' boyi'nsha salmaqli' u'les qosqan, ilimiy miynetleri menen belgili bolg'an N.Da'wqaraev, Q.Ayi'mbetov, A'.Ta'jimuratov, A'.Paxratdinov, K.Allambergenov, S.Kazakbaev ha'm tag'i' basqada ilimpazlardi'n' jumi'slari'nan ali'ndi'.

Jumi'sti'n' a'meliy a'hmiyeti: Uli'wma bilim beretug'i'n mekteplerdin' woqi'w bag'darlamasi'na tiykarlani'p qaraqalpaq a'debiyati'n woqi'ti'wdi'n' aktual ma'selelerin yesapqa alg'an jag'dayda jan'a pedagogikali'q texnologiyada woqi'ti'wdi'n' bir qansha u'lgilerin mi'sal si'pati'nda ko'rsetip berilgen. Bul keleshekte mektep mug'allimleri ushi'n metodikali'q qollanba si'pati'nda u'lgi boladi' dep yesaplaymi'z.

Pitkeriw qa'niygelik jumi'si'ni'n' quri'li'si': Jumi'sti'n' quri'li'si' u'sh baptan ha'm juwmaq penen paydalang'an a'debiyatlardan ibarat.

I Bap. QARAQALPAQ SALT-DA'STU'R JIRLARININ' TARIYXIY HA'M TA'RBIYALIQ A'HMIYETI

Xali'qti'n' u'rp-a'detine baylani'sli' salt-da'stu'r qosi'qlar payda bolg'an, salt-da'stu'r ji'rlari' dep xali'qti'n' salt-da'stu'ri menen baylani'sli' qosi'qlar ha'm ji'rlarg'a aytami'z. Bug'an Ba'dik, Gu'lapsan qamshi', qurt shaqi'ri'w, jin a'rwaq shaqi'ri'w h t.b. kiredi. Bularda shaman dininin' ta'siri ku'shli. Ba'dik, Gu'lapsan – haywanlardi', mallardi' yemlewve atqari'li'p, Ba'dik ko'binese yer balalarg'a Gu'lapsan qi'z ballarg'a qarati'li'p ayti'lg'an.

Ba'dik ba'dik haw ba'dik qasqi'r,

Qasqi'rday qan tami'zg'an qarabasqi'r,

Jani'n'a jup nan sadaqa, qudayi'm aw,

Ba'dikti temir torg'a sali'p tasqi'l.

Gu'lapsan Gu'l Gu'lapsan degenim gu'l yemespe,

Pashita torg'ay shen'gelge tu'nemespe,

T,6 awi'z Gu'lapsani' aytag'oysan',

Iymeyin ayaq ushtan jen' yemespe.

Yaramazan. Islam dinine baylani'sli' salt-da'stu'r ji'rlari'nda yaramazan payda boldi'. Yaramazan u'shke bo'linedi. 1. Payg'ambarlar tariyxi', 2. Tilek, 3. Ta'rbiya beriw

Ha'wjar. Qi'zlardi' uzati'wda qi'z-kelinshekler ha'wjar aytqan.

Qara mi'lti'q aq mi'lti'q,

Atqan atam ha'wjar,

Mal worni'na wo'z qi'zi'n,

Satqan atam ha'wjar.

Si'n'si'w. Uzati'li'p barati'rg'an qi'zlar si'n'si'w aytqan.

Aq shayi'dan ko'ylegim,

Jerge basti' bilegim,
G'arri' baydi'n' qoli'nda,
Zarlar boldi' ju'regim.

Joqlaw – qazaq, qaraqalpaq, qi'rg'i'z, nog'ay xalqi'nda jaqsi' Adami' qayti's bolg'anda joqlawlar ayti'lg'an. Jaqi'n adamlari' qayti's bolg'anda joqlaw ayti'w qaraqalpaq xalqi'ni'n' yeskiden kiyati'rg'an da'stu'rlerin'in' biri. Salt-da'stu'rdin' bunday tu'rleri tuwi'sqan qazaq, qi'rg'i'z ha'm nog'ay xali'qlari'nda ko'birek ushi'rasadi'. Buni'n' atqari'wi' negizinen hayal-qi'zlar boli'p, perzent wo'limi u'stinde ana sin'lisi yaki inisi wo'limi u'stinde apasi', ku'yewi wo'limi u'stinde qostar qayg'i'li' joqlawlar aytqan.

Mi's: Tayang'anda tiregim,
Ha'mme jerde keregim,
Womi'rawda jan saqlag'an ju'regim.

Toy qosi'qlari'. Qazaq, qaraqalpaq, qi'rg'i'zda so'z wo'nerine u'lken itibar beriledi. Toylarda toy qosi'qlari' ayti'ladi'. Al wo'zbek, ta'jik, a'zerbayjan, gruzin, armyan xali'qlari'nda woyi'ng'a a'hmiyet beriledi. Toy qosi'qlari' u'shke bo'linedi.

Toy baslaw bunda toydi' ta'riyplewdi ha'm toyxanag'a qutli' bolsi'n ayti'ladi'.

Ayti'm kelin tu'siw toylarda kelinshekke arnap u'git-na'siyat yaki ayti'm ayti'ladi'. Yel menen yeldin' doslasi'wi' haqqi'ndag'i' saltanatli' pikirler ayti'ladi'.

Bet ashar sa'lemi wonda kelinshekki sol yeldin' xalqi' jaqi'n-juwi'qlari' menen tani'sti'radi'. Bet asharda yumor-satirali'q su'wretleniwler bet asharlarda wo'zgerip bara beredi.

Ha'wjar

Da'stu'r qosi'qlari'ni'n' ishinde belgili wori'n tutatug'i'n qi'zdi'n' uzati'li'wi'na baylani'sli' ha'wjar qosi'qlari' N.Da'wqaraev ha'wjar qosi'qlari'na irkilip, woni'n' buri'ng'i' jag'dayi' haqqi'nda bi'lay jazg'an yedi: «Qi'zdi' ku'yewine berip jiberiw» ushi'n a'kesinin' u'yinen shi'g'ararda, a'dette qi'z si'n'si'p dawi's shi'g'aradi'. Buni' si'n'si'w deydi. Qi'z keterinde si'n'si'masa, woni' ayi'p sanaydi'. Bunnan keyin buri'nda si'n'si'p woti'rg'an qi'z yendi wo'zinin' basi'ndag'i' ha'diyselelrdi qosi'q penen ayta baslaydi'. Qi'zdi'n' qasi'nda woti'rg'an qi'z-kelinshekler qosi'qti'n' qayi'rmasi'na xor menen qosi'li'p qi'zdi'n' pikir in maqullaydi'. Buni'n'day qosi'qti' qaraqalpaq tilinde «ha'wjar» deydi. Wol sol miynetinde ha'wjardi'n' arnawli' adamlar ta'repinen atqari'li'wi' mu'mkinshiligin ko'rsetedi. Buri'ng'i' bir wo'tken zamanlarda ha'wjardi'n' yeki ta'rep boli'p ayti'sqani'n da atap wo'tedi. Son'g'i' ji'llari' ha'wjar ayti'w pu'tkilley wo'zgerdi. Qi'z wo'zinin' qurdaslari' menen ha'wjar aytatug'i'n bolg'an. Al son'g'i' 70-80 ta'repinen atqari'latug'i'n boldi'. Ha'wjar qosi'qlari' ko'pshilik tu'rkiy xali'qlardi'n' folklori'nda wori'n aplg'an.

Geypara mi'sallar keltiremiz.

Wo'z a'kemnin' yesigi, jupar yesik ha'wjar,

Kirsem-shi'qsam shashi'mdi' si'ypar yesik, ha'wjar,

Qayi'n atamni'n' yesigi shen'gel yesik, ha'wjar,

Kirsem-shi'qsam shashi'mdi' jular yesik, ha'wjar.

Qi'zlar wo'zinin' tuwi'li'p-o'sken uyasi'n qi'yamaydi' ha'm buri'ng'i' Yerkin, sallani'p ju'rgen patshashi'li'q da'wiri menen xoshlasi'p ati'rg'ani'na qi'ylanadi'. Sonli'qtan wol ata-anasi', tuwg'an-tuwi'sqanlari', awi'l-eli menen xoshlasi'p si'n'si'w aytadi'. A'sirese yen' jaqi'n adamlari' menen arnawli' tu'rde si'n'si'p xoshlasadi'.

Tan' sa'ha'rden woynag'an,

Tal besikke tayang'an,

Aq su'tin'e riyzaman.

Xosh Aman bol anajan.

Si'n'si'w qosi'g'i' tiykari'nan qi'zdi'n' basi'ndag'i' jeke mun'i' bolg'ani' menen, wonda sol da'wirdin' ten'sizligin, a'dalatsi'zli'g'i'nda ko'riwimizge boladi'. Buni' qi'zdi'n' wo'z Erkine qaramay ata-anasi' ta'repinen muhabbati'n ayaq asti' yetip, g'arri' bay adamlarg'a mal worni'na sati'p beretug'i'nli'g'i'nan an'laymi'z. Bunday qatarlar si'n'smi'w qosi'qlari'ni'n' ko'pshiliginde sa'wlelengen. Mi'sali':

Shashi'm uzi'n jemeligim ten'bedi,

Zali'm a'kem wo'z ten'ime bermedi,

A'kemdi na'yleyin aqshag'a qi'zdi',

Ig'wali'm na'yleyin jamang'a si'zdi',

Ko'rip-bilip berd imeni jamang'a,

Aq su't Bergen g'a'rip annam xosh yendi

Qoy su'yedi balasi'n ko'zim-ay dep, ha'wjar,

Hesh na'rzeni ko'rmegen bozi'm-ay dep, ha'wjar,

Uzatqanda qi'z ji'lar wo'ksip-o'ksip, ha'wjar,

Qa'ne menin' qi'zdag'i' nazi'm-ay dep, ha'wjar.

Annam tu'sken da'ryag'a sal bolayi'n, ha'wjar,

Jezdem shekken shi'li'mg'a nay bolayi'n, ha'wjar,

Basqa tu'sken bul neke ne qi'layi'n, ha'wjar,

Qi'zlar menen qosi'li'p toy qi'layi'n, ha'wjar.

Torg'ay su'yer balasi'n, tolg'ani'm dep, ha'wjar,
Tobi'lg'i'ni'n' basi'na qong'ani'm dep, ha'wjar,
Uzatqanda qi'z ji'lar wo'ksip-o'ksip, ha'wjar,
Sonda menin' quwrayday, solg'ani'm dep, ha'wjar.

Ha'r qanday milliy da'stu'r ko'p g'ana tariyxi'y da'wirler tiykari'nda qa'liplesip, belgili bir xali'qti'n' salt-da'stu'rlerin payda yetedi. Da'stu'r xali'qti'n' turmi'si', sana-sezimleri ha'm ma'deniyati' menen baylani'sli' bolg'ani' ushi'n da bir xali'q penen yekinshi xali'qti'n' u'rip-a'det, da'stu'rleri bir-birine a'dewir uqsas boli'p keledi. Soni'n' ushi'n da wo'zbek, qazaq, qi'rg'i'z, tu'rkmen xali'qlari'ni'n' da'stu'rleri, u'rip-a'detleri qaraqalpaq xalqi'ni'n' salt-da'stu'rleri menen ju'da' ti'g'i'z baylani'sta yekenligin ayti'p wo'tiw kerek. Salt so'zinin' tiykarg'i' ma'nisi da'stu'r, u'rp-a'det degen tu'sinikti an'latsa, da'stu'r so'zi parsi' tilinen ali'ni'p, qollanba, ko'rgizbe, atama degendi an'lati'p keledi.

Yendi usi' salt da'stu'rdin' payda boli'wi' ha'm qa'liplesiw jollari'n ani'qlaytug'i'n bolsaq, sol xali'qti'n' payda boli'wi' menen tariyxi'na na'zer awdari'wi'mi'z kerek. Qaraqalpaq salt-da'stu'r ji'rlari'ni'n' payda boli'wi' haqqi'nda qaraqalpaq folkloristikasi'nda jeterli da'rejede ayti'lmay, tek g'ana salt-da'stu'rlerdin' klassifikatsiyasi', ko'rkemlik wo'zgeshelikleri ha'm ji'ynali'w jag'daylari' g'ana so'z boladi'. Bul ma'sele boyi'nsha birinshi ret filologiya ilimlerinin' doktori' K.Allambergenov «Qaraqalpaq a'debiyati'nda ayti's» degen monografiyali'q miynetinde ayi'ri'm da'stu'rlerdin', ma'selen, toy baslar, bet ashar, ayti's ba'ri de feodalli'q salt wo'ris alg'an gezde tuwadi' deydi⁴. Bul duri'sli'qqa keledi. Al, qazaq ilimpazi' A'.Qon'i'ratbaevti'n'

⁴ Allambergenov K. Qaraqalpaq a'debi'yatında aytis. No'ki's, (Qaraqalpaqstan), 1989, 22-bet

ko'rsetiwinshe, totemizmge negizlengen salt ji'rlari'ni'n' biri ba'dik wo'len'deri juda' yerte de gezlesetug'i'n qubi'li's. Jar-jar»bizde ha'wjar» jubayli' neke tuwg'i'nnan son' payda boldi', dep jazadi'⁵.

Belgili ilimpazlar N.Da'wqaraev, Q.Ayi'mbetov, R.Qosbergenov, Q.Maqsetov, A'.Ta'jimuratov salt-da'stu'r ji'rlari'ni'n' a'sirler dawami'nda xalqi'mi'zdi'n' arasi'nda bar yekenligin ayti'w menen birge ha'zirgi waqi'tta dawam yetip ati'r deydi. Belgili ilimpaz, filologiya ilimlerinin' doktori' A.Kayumov jazg'ani'nday «A'yyemgi Worta Aziya yellerinde ne-ne xali'qlardi', ne-ne ma'deniyalardi' ju'zege keltirmedi deysiz. Bul ma'deniyatlardi'n' payda boli'p, rawajlani'p, qi'yrali'p ketkeni ma'lim. Biraq ha'r bir xali'q tariyxi'nda wo'zinin' ma'lim izlerin qaldi'rdi', keleshek alg'a ilgerlewge azba-ko'ppe tiykar tayarlap ketti»⁶ deydi.

Tariyx, arxeologiya ilimlerinin' ha'zirgi tabi'slari'na qarag'anda A'miwda'rya menen Si'rda'ryani'n' to'mendegi ken' paytaxt jerlerde qaraqalpaqlardi'n' a'yyemgi ata-babalari' sak-massagetlerdin' a'yyemgiligin «antichnost» ko'rsetetug'i'n «bizin' a'sirimizge shekemgi VII-II a'sirlerde» yestelikler tabi'lg'ani' ma'lim. Wonnan keyingi da'wirlerde «bizin' yerami'zg'a shekemgi V-II a'sirlerde» Aral boylari'n, a'sirese Jan'ada'rya jag'alari'n jaylag'an apasiaklardi'n' qaldi'rg'an yestelikleri de qi'zi'g'i'wshi'li'q tuwdi'radi'. Bul da qaraqalpaqlardi'n' tu'pki ata-babalari'n ko'rsetetug'i'n qa'wim.

Bunnan keyingi tariyxi'y da'wir - yerte Wort a'sirdegi «bizin' yerami'zg'a shekemshgi V-VIII a'sirler» Aral boylari'ndag'i' jergilikli gunn-tu'rk qa'wimlerinin' qaldi'rg'an bir qatar yestelikleri de - qaraqalpaqlardi'n'

⁵ Qon'iratbaev A'. Yepos ja'ne wonin' aytiwshilari. Almati, (Qazaqstan), 1975, 24-25-b.

⁶ Kayumov A. Qadi'mi'yat wobi'dalari'. Toshkent, 1972, 3-b.

a'yyemgi ata-babalari'ni'n' yesteliklerine jatadi'1. En' keyingni son'g'i' da'wirde bizin' ji'l sanawi'mi'zdi'n' VIII-XI a'sitrlerdegi wog'uzlardi'n' yestelikleri «Jankent» qaraqalpaqlardi'n' a'yyemgi ata-babasi'na baylani'sli'. Usi' ha'm basqa da tariyxi'y da'rekler bizin' xalqi'mi'zdi'n' tami'ri' teren'de yekenligin ko'rsetedi. Arxeologiyali'q izertlewlerdin' tami'ri' teren'de yekenligin ko'rsetedi. Arxeologiyali'q izertlewlerdin' ko'rsetiwi boyi'nsha ha'zirgi To'rtku'l rayoni'nda jan'adan ashi'li'p paxta maydani'na aylani'p ati'rg'an Jambas qala jerleri bunnan 5-6 mi'n' ji'llar «bizin' yerami'zg'a shekemgi IV-III a'sirler» buri'n yegislik jer boli'p, kanallar quri'li'p, wo'z da'wirine i'layi'q ma'deniyatqa iye bolg'an.

Tariyxi'y da'reklerdin' ko'rsetiwi boyi'nsha «tu'rk uri'w-taypalari' shama menen aytqanda IX a'sirge shekem ja'miyetlik rawajlani'wdi'n' uri'wli'q-qa'wimlik da'rejesinde boldi'. Sog'an i'layi'q wolardi'n' ja'miyetlik turmi'si', yekonomikasi', tili, ma'deniyati' ha'm a'debiyati' boldi'». Buni' tariyxi'y jaqtan L.N.Gumilevti'n' «Drevnie tyurki» «A'yyemgi tu'rkler» ha'm a'debiy jaqtan I.V.Steblevani'n' «Poeziya tyurkov VI-VIII vekov» «Tu'rklerdin' VI-VIII a'sirdegi poeziyasi'» degen miynetleri tag'i' da ani'q da'lilleydi⁷.

Tu'rk qa'wimleri IX a'sirge shekem uri'wli'q-qa'wimlik du'zimde jasasa, X a'sirden baslap feodalli'q du'zimge wo'tedi. A'sirese, Xorezmde XIII a'sirdin' basi'nda-aq toli'q qa'liplesken feodalli'q du'zim payda boladi'. S.P.Tolstov basshi'li'g'i'ndag'a arxeologiyali'q izertlewleri Xorezmdegi feodalli'q yesteliklerdin' biri ha'zirgi To'rtku'l rayoni'ndag'i' Kavlat qala yekenin ani'qladi'. Bul da'wirde qalalardi'n', sawdani'n', wo'nermentshiliktin', awi'l xojali'g'i'ni'n' wo'skenligi ko'rsetilgen⁸.

⁷ Kenjebaev B. Yertedegi' a'debi'yat nusqalari. – Almaty, 1967, 3-4-b.

⁸ Japaqov N. Yeske tu'si'ri'wler, i'li'mi'y mi'ynetleri' (du'zi'wshi'ler: T.Ma'mbetni'zov, X.Seytov, I.Qurbanbaev, U.Japaqov). No'ki's, (Bi'li'm), 1980, 285-286-betler

Tariyxshi' Al-Maqdisi X a'sirdin' 80-ji'llari'nda Xorezmde 32 den arti'q iri qala bolg'ani'n aytadi'. Soni'n' ishinde Urgench, Xazarasp, Xiywa, Shoraxan qalalari'ni'n' yele sol waqi'ttan beri wo'zgerissiz atali'p kelgeni ani'q. Bul da'wirde Urgench Xorezmde ma'deniyat ha'm ilimnin' worayi' bolg'an. Demek, da'wirge ca'ykes ma'deniyatti'n' bolg'ani' gu'mansi'z. Feodalli'q da'wirde uri'wli'q-qa'wimlik da'wirge qarag'anda ma'deniyatti'n', a'debiyatti'n' bir qatar ilgerlewi de so'zsiz.

Salt-da'stu'rlerdin' payda boli'wi' ha'm rawajlani'wi' bir ta'repten a'hmiyetli ja'miyetlik jag'day boli'p, wonda xali'qti'n' dana u'git-na'siyatlari' menen awi'z yeki do'retpeleri, yertek, a'psana, ra'wiyat, jumbaqa, naqi'l-maqallari' wo'z ko'rinisin tapqan. Sonli'qtan jas a'wladti'n' ata-babalari'mi'z ta'repinen jarati'lg'an aldi'n'g'i' da'stu'rler menen u'rip-a'detlerdi biliwi ha'm woni' bayi'ti'wi' wo'mir su'riwdin' bazi' bir ni'zamli'li'g'i' boli'p yesaplanadi'.

Salt-da'stu'rler tosi'nnan yaki wo'z-o'zinen payda bolmaydi', wolardi' ja'miyetlik qatnaslar ha'm ma'deniy turmi'sti'n' rawajlani'wi' tiykari'nda adamlardi'n' joqari' moralli'q turmi's sharayatlari' keltirip shi'g'aradi'. Bul a'wladtan-a'wladqa wo'tiw joli' menen ta'rbiyali'q da'stu'rlerge aylani'p qaladi' ha'm a'wladtan-a'wladqa wo'tiw joli' menen rawajlani'w qubi'li'si'na iye. Wolar tirishilik ha'm wo'ndirislik miynet bari'si'nda, turmi'sli'q za'ru'riyatlar tiykari'nda ju'zege keledi. Ha'r bir da'wirdin' wo'zine ta'n bolg'an ja'miyetlik tariyx'i' sha'rayati' ta'rbiyali'q da'stu'rlerdin' mazmuni'na belgili da'rejede wo'zgerisler kurgizip woti'radi'.

Ha'r bir xali'qti'n' ja'miyetlik turmi'si'nda, turmi's keshiriw sharayati'nda sol xali'qti'n' wo'zine ta'n bolg'an ha'r qi'yli' salt-da'stu'rleri qa'liplesip, jetilisip, rawajlani'p baradi'.

Xojali'q turmi'si'ni'n' jetekshi wori'ng'a shi'g'i'wi' jaslar ta'rbiyasi'nda adamgershilik qa'siyetlerdi ja'ne de bekkemleydi. Qa'wimlik turmi'stag'i' ha'mmege wortaqa ta'sir ko'rsetiw usi'llari'ni'n' worni'na jan'a da'stu'rler yengiziledi. En' a'yyemgi wobshinali'q du'zim ji'ni'si'y jaqtan ta'rtipsiz jasaw da'wiri yedi. Balalar, hayallar ha'm yerler uzaq ku'nge du'zde ju'riw ha'm jasaw a'detlerine u'yrenip ketken. Ma'selen, anali'q uri'wi' da'wirinde atani'n' kim yekenin ani'q biliw imkaniyati' bolmag'anli'qtan balani'n' na'siline ana ta'repten qaraytug'i'n bolg'an. Endi yerli-zayi'pli' xojali'qlardi'n' ju'zege keliwi jan'a da'stu'rlerge tiykarlang'an ata-ana, tuwg'an-tuwi'sqan, bala-shag'a birikpesinen ibarat shan'araqti' payda yetip, bul insaniyat turmi'si'ni'n' aldi'na jan'a jol ashti'. Yerler menen hayallardi'n' wortasi'nda adamgershilik, muhabbat qatnasi'qlari'ni'n', bir birin si'ylaw menen doslasi'w, bir birin tan'law da'stu'rin payda yetti. Sonday-aq qaraqalpaq awi'z yeki a'debiyati'nda bul da'stu'rler wo'z sa'wleleniw tapqan. Soni'n' ushi'n yerteklerde salt-da'stu'r ji'rlari'ni'n' basli' belgisi ko'rinedi.

Yertektin' barli'q tu'rlerinde si'yqi'rli'-fantastik, turmi's ha'm tag'i' basqa wo'tken da'wirdegi ja'miyettin' turmi's ta'rizi, bolmi'si', adamlardi'n' jasaw jag'daylari', psixikali'q wo'zgesheligi real sa'wleleniw tapqan. Ko'pshilik yerteklerde parriarxalli'q da'wirdegi u'rip-a'detlerdin' qaldi'qlari'ni'n' ku'ni bu'ginge deyin konteksten tu'spey saqlani'p kiyati'rg'anli'g'i'n ko'remiz. Bul wori'nda qudali'q, qali'n' mal beriw, qi'z uzati'w da'stu'rlerinin' su'wretleniw ma'selelerin yeslew wori'nli' boli'p tabi'ladi'. Ertek syujeti genezisin da'stu'rler menen baylani'sli' u'yrengende, yertek tekstlerinin' wori'n alg'an xalqi'mi'zdi'n' yetnografiyali'q u'rip-a'detleri, da'stu'rleri u'lken a'hmiyetke iye.

Sebebi, salt-da'stu'rlik motivler yertek syujetin qa'liplestirivshi komponentlerdin' biri.

Ha'zirgi bizin' zamani'mi'zg'a kelip jetken yerteklerdin' ishinde ku'ta' yerte da'wirlerden kiyati'rg'an syujetler bar. Biraq, bunday yertekler wo'zlerinin' do'regen da'wirindegi syujetlik mazmuni' menen wo'zgerissiz kelip jetpesten, al ha'r bir ja'miyettegi adamlardi'n' siyasiy-ekonomikali'q turmi'si'na, psixologiyasi'na, salt-sanasi'na, du'nya tani'w ko'z-qaraslari'na baylani'sli' wo'zgeriske ushi'rap qayta islenip kelgen.

Ko'pishilik tu'rkiy xali'qlar yerteklerindegidey wo'zbek, qaraqalpaq xali'q yerteklerinde de xali'qti'n' turmi's-salti', arzi'w-a'rmanlari' menen jaqsi' niyetleri so'z yetiledi. Ja'ne de aytatug'i'n na'rse, yertekler syujetinde xali'qti'n' salt-da'stu'rleri tuwri'dan-tuwri' sa'wlelendirilmeydi, al woni'n' ko'rkemlik jaqtan qayta islengen yestetik formasi' g'ana wo'z sa'wleleniwin tabadi'. Ko'plegen da'stu'rlik motivlerge tiykarlang'an folklorli'q shi'g'armalar ha'zir umi'ti'li'p ketken, sebebi sol da'stu'rlerdin' wo'zleri turmi'stan shi'g'i'p qalg'an. Epik motiv genezislerinin', da'stu'rlerinin' yestetik worni'n ani'qlaw ushi'n folklorli'q, yetnografiyali'q ha'm tariyxi'y mag'li'wmatlardi' yele de sistemali' izertlewdi talap yetedi.

Wo'zbek xali'q semyali'q-turmi's salt-da'stu'r folklori' tiykari'nan 3 bo'limge bo'linedi:

1. So'z magiyasi' menen baylani'sli' da'stu'rler folklori'.
2. İnsanni'n' du'nyag'a keliwi ha'm wo'sip ulg'ayi'wi' menen baylani'sli' da'stu'rler folklori'.
3. Adamni'n' qayti's boli'wi'na baylani'sli' matam tuti'w salti'na baylani'sli' da'stu'rler folklori'⁹.

⁹ Sari'msakov B. Wzbek marosi'm folklori'. Toshkent, (FAN), 1986, 134-150-betler

Wo'zbek salt-da'stu'rleri folklori'ndag'i' bul si'patli' belgilerdi Xorezm ha'm qaraqalpaq xalqi' salt-da'stu'rler folklori'nan da ko'riwge boladi'. Mi'sali', shan'araqta balani'n' tuwi'li'wi' menen bala ta'rbiyasi'na baylani'sli', sonday-aq u'yleniw toyi' ha'm jerlew da'stu'rine baylani'sli' da'stu'rlik motivlerdin' yeki xali'q yerteklerinde de jiyi wori'n alatug'i'nli'g'i'n ko'remiz. Buni'n' ayg'i'n da'lili si'pati'nda Xorezm-qaraqalpaq yeposlari' menen yerteklerinde biyperzentlik motivinin ken' wori'n i'li'wi'n ko'rsetiwge boladi'.

V.Ya.Propp bul biyperzentlik motivin - yepik folklordag'i' ayri'qsha bir yepik yelement si'pati'nda aji'rati'p ko'rsetedi¹⁰. Qaraqalpaq yeposli'q shi'g'armalari' menen yerteklerinin' mazmuni'na ser sali'p qarasaq ata-anani'n' ul perzent tilep qudayg'a jalbi'rani'wi', anani'n' qanday da bir na'rsege jerik boli'wi', balani'n' g'ayi'ptan beriliwi, ata-babalar a'rwag'i'ni'n' ja'rdemi, totemge baylani'sli' i'ri'm-isenimlerdi iske asi'ri'w, balani'n' qanday da bir ila'hiy ku'sh - nurdan yamasa qanday da bir qu'diretten payda boli'w detallari'ni'n sa'wlelengenligin ani'qlawg'a boladi'.

Bul motivte a'sirese bala tilew menen balag'a at qoyi'w motivleri wo'zbek-qaraqalpaq xalqi'ni'n' salt-da'stu'rlerine baylani'sli' wo'z sa'wleleniw tabadi'. Aytayi'q wo'zbek xalqi'ni'n' «Almas bati'r» yertegindegi qara kempirdin' balasi' ila'hiy ku'sh ja'rdeminde du'nyag'a keliw detali' menen wog'an at «isim» qoyi'li'w detali' wo'zbek xalqi'ni'n' a'yyemgi ha'm son'g'i' da'wirdegi salt-da'stu'r yelementlerin wo'z boyi'na sa'wlelendirgen¹¹. Mi'sali', balani'n' ismin yelge belgili biy, bati'r yamasa ulama adamlarg'a azan aytti'ri'p qoyi'w da'stu'ri tu'rkiy xali'qlardi'n' ko'pshiliginin' salt-da'stu'rlerine ta'n qubi'li's.

¹⁰ Propp V.Ya. Morfologi'ya skazki'. Moskva, (Nauka), 1969, s. 107.

¹¹ Xorezm ertekleri'. 61-bet.

Yertektin' syujetlik wo'zegi bolg'an usi' da'stu'rlik detaldi'n' mazmuni to'mendegishe: Perzent ko'rgen ata-ana bir qap alma arqalap balani'n' ati'n qoydi'ri'w ushi'n mollag'a keledi. Molla alma a'kelgen yekensiz, balani'n' ati' «Almas» bola qoyisi'n, dep pa'tiya beredi. Usi' pa'tiya menen bala bati'r boli'p wo'sedi, son' wol «Almas bati'r» atali'p ketedi¹². «Jarti' bas bati'r» qaraqalpaq xali'q yerteginde de xalqi'mi'zdi'n' balani'n' ta'rbiyasi'na baylani'sli' salt-da'stu'rlerin', i'ri'm-inani'mlari'ni'n' usi' alma detali' arqali' berilgenligin ko'remiz. Ertekte bir g'arri' tu's ko'rip, tu'sinde basi'nda sa'llesi, qoli'nda si'rli' hasasi', si'n-si'mbati' kelisip qalg'an bir g'arri'ni' ko'rip sa'lem beripti. G'arri' sa'lemin ali'p «Bul qi'ya maydan ja'ziyre sho'lde ne qi'li'p ju'rgen adamzatsan'?» depti. G'arri': «Men usi' jasqa kelip biyperzent boldi'm, so'ytip ju'rip adamlardan azap-aqi'retler shektim, jasi'mni'n' ko'bi ketip, azi' qaldi'. Yendigi wo'mirimnin' qanday qi'zi'g'i' bolar dep wo'zimdi wo'lim joli'na ali'p shi'qti'm», - deydi. «Balam, woday yetpe, perzent penen du'nyani'n' yertekshligi joq, mi'na almalardi' al, ali'p bari'p dupti'n'a ber, keshikpey ju'yremeju'yre u'sh ulli' bolasan'» - dep u'sh alma berdi. Biraq, bir almani'n' jarti'si'n g'arri' wo'zi jep qoyadi'. Jarti' almani' jegennen bolg'an bala jarti' bas boli'p tuwi'ladi'¹³. Degen menen wol da Xorezm yertegindegi bati'r boli'p wo'sip, «Jarti' bas bati'r» ataladi'. Usi'nday tipologiyali'q uqsasli'qlardi' Xorezm-qaraqalpaq yerteklerindeki neke qi'yi'w, u'yleniw, qi'z uzati'w motivlerinen de toli'q seziwimizge boladi'. Bul fakt, yag'ni'y yerteklerde su'wretlengen salt-da'stu'rlik motivler tipologiyasi', birinshiden, Xorezm-qaraqalpaq xali'qlari'ni'n' a'yyemnen kiyati'rg'an tu'biri bir tuwi'sqan xali'qlar yekenligin ko'rsetse, yekinshiden yerteklerde salt-da'stu'rlerdin' sa'wleleniwi yertek

¹² Imomov X. Wzbek xalq ertaklari', wzbek folklori'ni'ng epi'k janrlari'. Toshkent, 1981, 74-b.

¹³ Ma'mbetnazarov Q. Qaraqalpaq xaliq ertekleri'. T.2, No'ki's, (Qaraqalpaqstan), 1977, 14-b.

syujetinin' tiykarg'i' turmi's haqi'yqatli'g'i' yekenligin de an'lati'p turadi'. Haqi'yqati'nda da yertek motivlerinin' tariyx'i'y tiykarlari' real turmi'sli'q waqi'yalarg'a tiykarlang'an. Belgili yertek izertlewshi K.İmamovti'n' ko'rsetiwinshe «Qandayda bir real ha'diyse yaki haqi'yqatli'q wo'z waqti'nda xali'q ideali'na say kelgen bolsa g'ana ta'n ali'nadi': xali'qqa ken'nen taraydi', awi'zdan-awi'zg'a wo'tedi ha'm yestetik ta'sir shen'berine tu'spesten buri'n yetnografik ha'diyse yaki diniy tu'siniklerge aylani'p uzaq jasadidi'. Transformatsiya, a'ne usi' yetnografik ha'diyse menen diniy tu'siniklerdin' yestetik kategoriyag'a wo'tiw jo'nelisi yesaplanadi'»¹⁴.

Demek, biz yertekti u'yrengende woni' ha'r qanday gez kelgen u'rip-a'detler menen yemes, ani'g'i'rag'i' a'yyemgi salt-da'stu'rler menen sali'sti'ri'p u'yreniw aqi'lg'a muwapi'q keledi. V.Ya.Propp yertekte, a'yyemgi salt-da'stu'rlerdin' ju'da' ko'p izleri saqlani'p qalg'anli'g'i'n ayta kelip, bir qatar yertek motivlerinin' genetik tiykarlari' yerteklerdi salt-da'stu'rler menen sali'sti'ri'p u'yreniw jo'nelisinde ani'qlaytug'i'nli'gi'n yeskertedi.

¹⁴ İmomov K. Wzbek xalq ertaklari', wzbek folklori'ni'ng epi'k janrlari'. Toshken, 1981, 74-b.

II Bap. ULIWMA BİLİM BERETUG'IN WoRTA MEKTEPLERDİN'

7-KLASLARINDA SALT-DA'STU'R QOSIQLARIN WoQITIW

METODİKASI

Bizin' yelimizde g'a'rezsizlik da'wirdin' baslani'wi' menen jan'a demokratiyali'q puqarali'q ja'miyettin' wornawi' menen jan'a mektep sistemasi' du'zildi ha'm jan'adan u'zliksiz bilimlendiriwidin' sistemasi'ni'n' rawajlani'w basqi'shi' baslandi'. Jan'a biyg'a'rez ja'miyetimizde xali'qlar ma'npa'a'tin qanaatlandi'ri'wdi'n' jan'a klasslar ha'm jan'a woqi'w sistemalari' ju'zege keledi.

Al, klass degenimiz – jasi' ha'm bilimi ta'repinen birgelki bolg'an woqi'wshi'lar topari'na aytami'z. Woqi'w tiykari'nan usi' klassta sho'lkemlestiriledi. «Sabaq bul» Al, woqi'w protsessinin' tiykarg'i' tu'ri sabaq boli'p yesaplanadi'. Sabaq bul sho'lkemlesken tu'rde wo'tkeriledi. Usi' sho'lkemlesken sabaq waqi'tlari'nda qaraqalpaq a'debiyati' mug'alliminin' a'debiy material boyi'nsha ha'r qi'yli' lektsiyasi', gu'rrin'i, woqi'wshi'lardi'n' shi'g'i'p so'yewleri, bayanatlari', ba'sekileri ha'm t.b.lar da boladi'. Al qaraqalpaq a'debiyati'ni'n' woqi'li'wi', woni'n' klassta sho'lkemleskenlik penen wo'tiwi barli'q sabaq protsessinin' tabi'sli' sapali' wo'tiwlerinin' birden-bir deregi boli'p yesaplanadi'.

Uli'wma worta bilimlendiriwde ma'mleketlik bilimlendiriw standarti' ha'm woqi'w da'stu'rlerinde to'mendegishe a'debiy bilim ha'm a'meliy islerdi iyelew sha'rtlilikleri talap yetilgen.

Teksti tuwri', tez woqi'w ha'm yadlaw, ja'ne de ko'rkemlep woqi'y ali'w.

–4-5 teksti ko'rkem qi'li'p yadtan ayti'p Bere ali'w.

–Prezident miynetlerin biliw, wolardag'i' aldi'n'g'i' ideyalardi' iyelew haqqi'ndag'i' pikirler menen qurallani'w.

–Ma'mleketimizdin' g'a'rezsizligi ha'm bayramlari' haqqi'ndag'i', ana Watang'a muhabbat woyati'w, ko'rkem shi'g'armalarda bul haqqi'ndag'i' ma'selelerdi tu'sinip so'ylep beriw.

–Saylandi' a'debiyatlar menen zamanago'y a'debiyatlardag'i' janrlardi'n' parqi'n biliw.

–Berilgen ha'r qanday tekstlerdi awi'zeki ha'm jazba tu'rde wo'z pikirlerin bildire ali'w.

–Tu'rli temalarda shi'g'armalar jaza ali'h ha'm t.b.lar. O'zbekistan Respublikasi' xali'q bilimlendiriw wa'zirliginin' xabarnamasi'. 1999-ji'l Arnawli' san 17. 23-24-betler.

Bular uli'wma worta bilim beretug'i'n mekteplerdin' 5-9-klasslari'nda wo'tiwge tiyisli bolg'an a'debiy materiallardi', klassta u'yreniwdegi tiykarg'i' qoyi'lg'an talaplar.

Bulardan ti'sqari' klassta ali'p bari'latug'i'n ha'r bir sabaqqa qoyi'latug'i'n sha'rtli talaplarda boladi'.

Mi'sali': Qaraqalpaq a'debiyati' boyi'nsha klassta wo'tiletug'i'n bir saatli'q sabaqqa qoyi'latug'i'n uli'wma pedagogikali'q talaplar to'mendegilerden ibarat.

1. Qaraqalpaq a'debiyati' boyi'nsha ha'r bir sabaq belgili bir maqsette iske asi'ri'latug'i'n boli'p belgilenetug'i'n wol puqtali'q penen jobalasti'ri'lg'an jan'a pedagogikali'q texnologiyani'n' printsiplerinde ja'ha'n standartlari' da'rejesindegi talaplarg'a juwap bererlik boli'p du'zilgen boli'wi' sha'rt.

2. Qaraqalpaq a'debiyati' 4-5-klasslarda wo'tiletug'i'n ha'r bir sabaq milliy ideyali'q ha'm ideologiyali'q bag'i'tqa iye boli'wi' kerek.

3. Qaraqalpaq a'debiyati' boyi'nsha ha'r bir sabaq g'a'rezsizlik ideyasi', jan'a g'a'rezsizlik quri'li's ta'jiriybesi menen baylani'sqan mazmunda ali'p bari'li'wi' sha'rt.

4. Qaraqalpaq a'debiyati' boyi'nsha ha'r bir sabaq «g'a'rezsizlik ideyasi', jan'a g'a'rezsizlik quri'li's ta'jiriybesi menen baylani'sqan» ha'r qi'yli' metodikali'q usi'llardan mu'mkinshiliginde paydalang'an waqi'tlarda jan'a pedagogikali'q texnologiyani'n' basli' printsiplerinen ken'tu'rde paydalani'wi' da sha'rt.

5. Qaraqalpaq a'debiyati'na aji'rati'lg'an ha'r bir sabaqta, mug'allim tejep, u'nemlep puqta paydalana ali'wi' sha'rt.

6. Qaraqalpaq a'debiyati' boyi'nsha wo'tilip ati'rg'an sabaqti' «i'qlas penen ti'n'lawi' ja'ne de» woqi'ti'wshi' menen woqi'wshi'ni'n' birligi ta'miyinlengen boli'wi' sha'rt.

7. Qaraqalpaq a'debiyati'ni'n' mug'allimi sabaq waqi'tlari'nda ha'r bir woqi'wshi'ni'n' wo'tilip ati'rg'an sabaqti' i'qlas penen ti'n'lawi' ja'ne de woni' qabi'l yetiwi kerek.

8. Ha'r bir sabaqta woqi'wshi'ni'n' tek qaraqalpaq a'debiyati'na g'ana qi'zi'g'i'wshi'li'g'i'n artti'rip qoymastan, wolardi'n' aqi'l-oyi'ni'n' rawajlani'wlari'na ta'sirleri boli'wi' kerek.

9. Qaraqalpaq a'debiyati' boyi'nsha wo'tilip ati'rg'an sabaq waqi'tlari'nda mug'allim klass woqi'wshi'lari'ni'n' ha'mmesinin' psixologiyasi'n soni'n' menen birge ha'r bir woqi'wshi'ni'n' jeke wo'zgesheliklerinde yesapqa ali'p bari'wi' sha'rt.

Oqi'ti'wdi'n' tu'rleri: ha'zirgi uli'wma worta bilim beretug'i'n mekteplerdin' 5-9-klasslari'nda a'debiyat mug'allimi qaraqalpaq a'debiyati'n woqi'ti'w protsessinde materialdi' woqi'wshi'g'a u'yretiwdin' metodikali'q ni'zamli'qlari'na baylani'sli' ha'r tu'rli woqi'ti'w tu'rlerin jasawi' mu'mkin.

I. Ko'rsetpeli woqi'ti'w tu'rin jasaw mu'mkin

Bunda qaraqalpaq a'debiyati'ni'n' mug'allimi woqi'wshi'g'a sabaqti' tu'sindiredi, u'yreledi, ko'rsetedi. Bul protsess woqi'wshi'ni'n' ko'rkem shi'g'armalardi' sapali' qabi'l yetiwlerine yeristiredi. Bul woqi'ti'w tu'ri ha'mme da'wirlerde de mekteplerde qaraqalpaq a'debiyati' mug'allimi ta'repinen ko'p qollani'li'p kiyati'r.

II. Qaraqalpaq a'debiyati'ni'n' mug'allimi wo'z a'debiyat sabag'i'nda mashqalali' woqi'ti'w tu'rin jasawi' mu'mkin. Ma'selen: birinshi Qaraqalpaq a'debiyati'ni'n' mug'allimi woqi'wshi'larg'a a'debiy materialdi' wo'ter waqi'tlari'nda wolardi'n' aldi'na mashqala qoyi'p woqi'ti'wi' mu'mkin. Buni' qaraqalpaq a'debiyati'ni'n' mug'allimi, sabaqta mashqalali'q jag'day du'ziw arqali' sabaqti' du'zetiwi mu'mkin.

III. Differensatsiyalasti'ri'lg'an yamasa differensatsiyalang'an woqi'ti'w tu'ri. Bul mekteplerde woqi'ti'wdi' jaqsi'law maqsetinde bolg'an uzaq izertleniwlerden kelip shi'qqan pedagogikali'q juwmaqlar. Bulda yen' jaqsi' usi'l yesabi'nda mektepler ta'jiriybelerinde bar. Biraq mekteplerde az qollanadi'. Woqi'ti'wdi'n' bul usi'li'n ta'jiriybeli metodistlerdin' talap yetiwleri boyi'nsha, arnawli' qararlar menen 1984-ji'ldan baslap, buri'ng'i' SNY da'wirlerinde ko'p yellerdin' mektepler turmi'si'na yengizilip ko'rildi. Ja'ne de bul woqi'ti'w tu'ri wo'tken da'wirlerdegi woqi'ti'w tu'rlerine qarag'anda, progressivlik woqi'ti'w tu'rlerinen dep tani'lg'an. Bulda ko'p mekteplerde qollani'p kiyati'r. A'sirese, mekteplerdin' 5-9-klasslari'nan, ja'ne de akademiya'q litseylerde woqi'wdi'n' differensatsiyalasqan tu'rlerin balani'n' uqi'bi'na qarap bag'darlaw usi'llari'n mekteplerde ken' qollani'w woqi'w sistemasi'na biraz payda keltiretug'i'nli'g'i' so'zsiz. Sol ushi'n qaraqalpaq a'debiyati'ni'n' mug'allimleri de mekteplerde qaraqalpaq a'debiyati' boyi'nsha

ko'bi rek ziyrek balalar menen islesiw, fakultativ sabaqlarg'a da ayri'qsha kewil bo'le baslag'anli'g'i' duri's boladi'.

Mine usi' uli'wma bilim beretug'i'n mekteplerdin' 7-klasslari'nda qaraqalpaq salt-da'stu'r qosi'qlari'n woqi'ti'wda joqari'da aytqani'mi'zday woqi'ti'wdi'n' tu'rlerinen ha'm sabaq tu'rlerinen paydalani'w arqali' woqi'wshi'larg'a bilim ko'nlikpelerin beremiz. Qaraqalpaq salt-da'stu'r qosi'qlari' xalqi'mi'zdi'n' bizge qaldi'rg'an miyraslari', xalqi'mi'zdi'n' yetnografiyasi', a'debiy tili, folklori', saz-sa'wbet ko'rkem wo'neri shan'araqta wo'zine ta'n qaytalanbaytug'i'n da'stu'rler besik ji'ri', ti'saw kesiw, su'nnet yetiw, qi'z uzati'w, kelin tu'siriw ha'm basqada u'rip-a'detlerdin' bar yekenligin bulardi'n' wo'zine ta'n wog'ada mazmunli'q, ta'rbiyali'q wazi'ypalardi' atqari'p kelgenligin woqi'wshi'larg'a awi'z yeki, gu'rrin'lesiw, soraw-juwap ha'm basqa da pedagogikali'q texnologiya tiykari'nda tu'sindirip berse boladi'. Bulardi'n' ba'rin a'melge asi'ri'wda birinshiden mug'allimnin' sabaqqa tayarli'g'i', woni'n' bilimi ha'm qaysi' metodlardan paydalani'w usi'llari'na baylani'sli'li'g'i' menen iske asadi'. Mug'allim wo'zinin' tematikali'q jobasi'na qaray qaraqalpaq salt-da'stu'r qosi'qlari'n qaysi' sabaq tu'rinde wo'tse qolayli' bolatug'i'nli'g'i'n ani'qlap aladi'. Men wo'zim usi'lardi'n' birin yesapqa ali'p No'kis qalali'q 5-sanli' mektepte wo'tkizgen ma'mleketlik praktika dawami'nda aralas sabaq tu'ri, birlesken sabaq tu'rinde woqi'tti'm. To'mendegi ko'rsetilgen bir saatli'q is joba tiykari'nda sabaq ali'p bardim.

A'jiniyaz ati'ndag'i' NMPIn'i'n' qaraqalpaq tili ha'm a'debiyati' fakultetinin' 4^a-kurs talabasi' Medetova Gu'lmirani'n' No'kis qalali'q 5-sanli' uli'wma worta bilim beretug'i'n' mektebinin' 7^V-klasi'na da'liw ayi'ni'n' jigirma jetinshi sa'nesinin' a'debiyat sabag'i'nan bir saatli'q

IS JOBASI

Sabaqti'n' temasi': Salt-da'stu'r qosi'qlari'.

Sabaq tu'ri: Aralas sabaq tu'ri.

Sabaqti'n' maqseti: a» u'rip-a'det da'stu'rleri boyi'nsha mag'li'wmatlar. Salt-da'stu'r qosi'qlari'nda xali'qti'n' wo'mir ta'g'diri, tariyxi'y da'wiri menen birge xali'q wo'mirinin' ko'p ji'lli'q ma'deniy miyraslari'ni'n' biri.

v» **Sabaqti' qurallandi'ri'w:** 7-klass ushi'n sabaqli'q ko'rgizbe qurallar.

I. Sabaqti'n' bari'si'

a» Sho'lkemlestiriw: «1-2 min».

Klassqa kirip woqi'wshi'lar menen sa'lemlesemen. Klassti'n' tazali'g'i'na itibar beremen, por, da'skerdin' bar-joqli'g'i'n' ani'qlayman. Woqi'wshi'lardi'n' sabaqqa qatnasi'n na'wbetshi arqali' barlayman. Woqi'wshi'lardi'n' di'qqati'n, u'y tapsi'rmasi'n sorawg'a awdaraman.

II. U'y tapsi'rmasi'n soraw «13-15 min.»

Keshegi sabaqta qanday tema wo'ttik, kim aytadi'W

Bir woqi'wshi'dan sorayman. Sabaqqa kim tayarlani'p keldi'W Sabaqqa qansha woqi'wshi' tayarlani'p kelgenligin ani'qlayman. Tayarlanbay kelgen woqi'wshi'lardi'n' sebeplerin sorayman, yeskertiw beremen. U'y tapsi'rmasi'n

wori'nlag'an woqi'wshi'lardan sorayman. Wolarg'a qosi'msha 1-2 sorawlar berip wo'zlerine tiyisli bahalari'n yesittiremen.

III. Taza tema «15-18 min.»

«Salt-da'stu'r» qosi'qlari'.

Temani' tu'sindirmesten aldi'n wo'tilgen tema boyi'nsha mag'li'wmat beremen. Eske tu'siremen ha'm bu'gingi tema boyi'nsha baylani'sti'raman. Taxtag'a sa'neni ha'm temani' jazaman. Qosi'q haqqi'nda tu'sinik berip wo'temen, son' woqi'wshi'lardi' taxtag'a shi'g'ari'p woqi'taman. «Salt» so'zinin' mag'anasi' «da'stu'r», yeldin' «u'rip-a'deti» degen ma'nis penen baylani'sli'. Ha'r qanday yeldin' ma'deniy tariyxi' sol yeldin' salt-da'stu'r ji'rlari'na bolg'an qatnasi' arqali' belgilenedi. Yag'ni'y yeldin' da'stu'r qosi'qlari'ni'n' wo'zi woni'n' tariyxi'nda qanday xali'q bolg'anli'g'i'n ha'm qanday yeller menen qari'm-qatnas jasag'anli'g'i'n, dinler menen qalay baylani'sqanli'g'i'n ko'rsetedi.

Salt-da'stu'r ji'rlari' dep, xali'qti'n' salt-da'stu'rleri menen baylani'sli' qosi'q ji'rlardi' aytami'z. Wo'tkendegi xali'q wo'mirindegi du'nyag'a ko'z-qarasi', wo'zin qorshap alg'an tabiiy ha'reketlerdi, du'nyani' qalay tu'siniwi haqqi'ndag'i' da'stu'r ji'rlari'n do'retken. Mi'sali': «Edige da'stan»i'n ji'rlag'anda «Ku'n jawadi'» degen tu'sinikler payda bolg'an. Qaraqalpaq xalqi' arasi'nda da wotqa si'yi'ni'w, kelinshek kelgende wotqa may quyi'w, zikir sali'w, a'rwaq shaqi'ri'w, adam awi'rg'anda ha'r tu'rli zatlar menen qag'i'w si'yaqli' shaman dininen qalg'an ayi'ri'm da'stu'rler bar.

Solardi'n' biri «Ba'dik penen Gu'lapsan». Bular bizde salt-da'stu'r ji'rlari'ni'n' yerte da'wirde payda bolg'an tu'rlerin'in' biri. Salt ji'rlari'ni'n' bul tu'ri ko'binshe adamda ha'm malda payda bolatug'i'n «illet» awi'ri'wi'n saplasti'ri'w ushi'n ayti'lg'an.

Mi'sali': Ba'dik, ba'dik, ba'dik-aw, ba'dik qasqi'r,
Qasqi'rday qan tami'zg'an qara basqi'r,
Joli'ma jup nan sadaqa, qudayi'm-aw,
Ba'dikti temir torg'a sali'p, tas qi'l.

Ko'sh ba'dik, ko'sher bolsan' ko'sh,
Saylardag'i' mali' ko'p baylarg'a ko'sh,
Wonnan jaylaw tappasan', men aytayi'n,
Xanni'n' qi'zi' woti'rg'an jaylarg'a ko'sh.

Ba'dik penen Gu'lapsan janr si'pati'nda bir-birinen wonshama pari'q qi'lmaydi', yag'ni'y yekewi de qosi'q tu'rinde qatar ayti'li'p, qollani'la beredi. Negizinen alg'anda Ba'diktin' de, Gu'lapsan «qarag'anda» ni'n' da wo'z atqari'wshi'lari' bar bolg'an. Ba'diktin' Gu'lapsang'a qarag'anda ko'birek qollani'lg'ani' seziledi. Ba'dikler poeziya si'pati'nda u'lken ta'sirshen'likke iye. Sebebi woni'n' ayi'ri'm qatarlari'nda wo'zinin' awi'ri'w perzenti aldi'nda nala shegip turg'an anani'n' qayg'i'li' ha'siretleri qulag'i'mi'zg'a kelip jetkendey boldi'.

Mi'sali': Ba'dik bas-aw, ba'dik bas, ba'dik bas – dep,
Jesir qati'n ji'laydi', balam jas – dep.

Yaki bolmasa:

Shi'q ba'dikA' Shi'qpasan' sen mayi'rarsan',

Men sorli'ni' jalg'i'zi'mnen ayi'rarsan'. dep baslanatug'i'n qatarlarda bul pikirlerdi ani'q seziwge boladi'.

«Ba'dik yer adam awi'rg'anda, al Gu'lapsan bolsa qi'z bala awi'rg'anda ayti'latug'i'n yedi» - dep ta'riypleydi. Ha'r bir da'wir wo'zine ta'n bolg'an salt-da'stu'r ayti'slari'n payda yetken. Usi'ni'n' na'tiyjesinde musi'lmanlar

bayrami', qurban hayt hu'rmetine, musi'lmanshi'li'qti'n' sha'rtin na'siyatlaw, payg'ambarlardi' maqtawg'a bag'i'shlang'an. Bul ji'rlar ko'binshe Ramazan ayi'nda ayti'latug'i'n bolg'ani' ushi'n da «Yaramazan» dep ayti'li'p kelgen.

Mi'sali':

Buri'ng'i' payg'ambari'm keme jong'an,

Kemesin ti'shqan tesip suwg'a tolg'an,

Bir ji'lan u'sh bu'klenip ti'g'i'n bolg'an,

Muhammed hu'rmetine yaramazan – dep, payg'ambarlar tariyxi'n bayanlaw menen bir qatarda din menen birlikte adamlardi'n' turmi'si'na jaqsi' tilekler tilew, sol tiykarda payg'ambardi'n' uli'lli'g'i'n alg'i'slaw basli' wori'ng'a ko'teriledi. Sol tiykarda ha'r bir shan'araqqa tilekler ayti'ladi'.

Mi'sali':

Yaramazan ayta keldim yesigin'e,

Qoshqarday ug'i'l bersin besigin'e,

Tag'i'si'n tag'i' bersin nesiyben'e,

Muhammed u'mmetin'e yaramazan.

Si'yli'q yaramazan aytqan ha'r bir adamg'a berille bermesten, wolardi'n' so'zlerinin' shireligin de yesapqa alg'an. Usi'g'an baylani'sli' woni'n' tilek ayti'w bo'ledi de payda bolg'an. Mi'sali':

Asi'n', asi'n', asi'n'a,

Bereket bersin basi'n'a,

Qi'rg'awi'lday qorg'alap,

Bo'denedey jorg'alap,

Da'wlet kelsin qasi'n'a,

Yesigin'nin' aldi' woy bolsi'n,

Qoran' toli' qoy bolsi'n,

Qi'ya sho'ptey jelkildep,
Sho'jelerdey shu'ykildep,
Adamzatti'n' miywasi',
Perzentlerin' ko'p bolsi'n,
U'yin'nin' ishi toq bolsi'n,
Ba'le qa'de joq bolsi'n dep ayti'lg'an.

Taza temani' bekkemlew «5-8 min.»

Temani' bekkemlew ushi'n woqi'wshi'lardi'n' tema boyi'nsha tu'singenligin ani'qlaw maqsetinde wolarg'a sorawlar beremen.

1. Salt-da'stu'r qosi'qlari' qay waqi'tlari' ayti'lg'anW
2. Ba'dik penen Gu'la'psani'n' ayi'rmashi'li'g'i' nedeW
3. Yaaramazan ayti'si' nelerge tiykarlani'p ayti'lg'anW

V. U'yge tapsi'rma beriw «1-2 min.»

Taxtag'a temani'n' ati'n, kitapti'n' betin, toli'q yetip jazaman ha'm u'yge tapsi'rma beremen. Tema «Salt-da'stu'r» qosi'qlari' haqqi'nda woqi'p, mazmuni'ni' so'ylep beriwdi tapsi'raman.

A'jiniyaz ati'ndag'i' NMPIn'i'n' qaraqalpaq tili ha'm a'debiyati' fakultetinin' 4^a-kurs talabasi' Medetova Gu'lmirani'n' No'kis qalali'q 5-sanli' uli'wma worta bilim beretug'i'n' mektebinin' 6^a-klasi'na aqi'rap ayi'ni'n' won birinshi sa'nesindegi a'debiyat sabag'i'nan bir saatli'q

IS JOBASI

Sabaqti'n' temasi': Bet ashar.

Sabaq tu'ri: Aralas sabaq tu'ri.

Sabaqti'n' maqseti: a» Bilim beriwshilik.

Uzaq da'wirden kiyati'rg'an xali'qti'n' u'rp-da'stu'ri wog'an baylani'sli' do'regen poeziya qaysi' xali'qti'n' bolmasi'n ruwx'i'y du'nyasi'nda u'lken wori'ndi' iyeleytug'i'nli'g'i'n ayti'p wo'temen.

b» Ta'rbiyali'q maqseti: kelinshekke aqi'l-na'siyat beretug'i'nli'g'i'n aytaman.

v» Rawajlandi'ri'wshi'li'q – woqi'wshi'lardi'n' bilimligin artti'ri'w.

I. Sabaqti'n' bari'si'

Sho'lkemlestiriw. Klassqa kirip woqi'wshi'lar menen sa'lemlesemen. Woqi'wshi'lardi'n' mug'allimge qatnasi'n sa'lemnen baqlap alaman. Klass tazali'g'i'na itibar beremen. Taxtani'n' tazali'g'i'na, por da'skerdin' bar-joqli'g'i'na itibar beremen. Woqi'wshi'lardi'n' sabaqqa qatnasi'n na'wbetshi arqali' barlayman. Woqi'wshi'lardi'n' di'qqati'n u'y tapsi'rmasi'n sorawg'a qarataman.

II. U'y tapsi'rmasi'n soraw

Wo'tken sabaqti' u'yege ne tapsi'rma berildi dep woqi'wshi'lardi'n' wo'zlerinen sorayman. Sabaqqa kim tayarlanip kelgenin, neshe woqi'wshi' tayar yekenligin ani'qlayman. Sabaqqa tayarlanbay kelgen woqi'wshi'lardan ne sebep tayarlanbag'ani'n sorayman, yeskertiw beremen. Tayar woqi'wshi'lardan izbe-iz u'y tapsi'rmasi'n sorayman ha'm qosi'msha sorawlar beremen. Bahalari'n yesittirip jurnalg'a qoyaman.

III. Taza tema

Taxtag'a taza temani' jazaman. Bu'gingi tema: **Bet ashar** – bet ashar haqqi'nda tu'sinik bermesten aldi'n wo'tken temani' yadqa tu'siremen ha'm bu'gingi tema menen baylani'sti'raman. Taxtag'a temani', sa'neni jazaman. Bet ashar haqqi'nda tu'sinik beremen.

Bet ashar uzaq dawamlardan beri kiyati'rg'an xali'qti'n' u'rp-da'stu'rleri wog'an baylani'sli' do'regen poeziya qaysi' xali'qti'n' bolmasi'n ruwxii' du'nyasi'nda u'lken wori'n iyeleydi. Bet ashar da'stu'ri qaraqalpaqlarda wo'zinin' mazmun ha'm formasi'n ha'zirge shekem u'lken ayri'qshali'q penen saqlap keledi.

Bet ashardi'n' ayti'li'wi' jan'a tu'sken kelinnin' kelgen jan'a u'yinin' adamlari' menen woni'n' ag'ayin-tuwg'anlari' menen, sol awi'ldi'n' belgili adamlari' menen tani'sti'ri'wg'a baylani'sli' boladi'. Mi'sali':

Jaqsii' adam jamanni'n',
Ko'rik ashari' kelinshek,
Keshe shi'qsan' u'yin'nen,
Bet ashari' kelinshek,
Yeki jaqsii' bas qossa,
Birin-biri qi'ymaydi',

Yeki jaman bas qossa,
Bir yelatqa si'ymaydi',
A'depli boli'n' klinshek,
U'lken bolsi'n tu'yinin',
Qi'zi'q bolsi'n ju'yinin'.

IV. U'yge tapsi'rma beriw

Bet ashar haqqi'nda woqi'p keliwdi ha'm jaslarg'a qanday a'dep-
ikramli'li'q ta'siri bar yekenin bilip keliwdi ayti'p beriwdi tapsi'raman.

A'jiniyaz ati'ndag'i' NMPIn'i'n' qaraqalpaq tili ha'm a'debiyati' fakultetinin' 4^a-kurs talabasi' Medetova Gu'lmirani'n' No'kis qalali'q 5-sanli' uli'wma worta bilim beretug'i'n' mektebinin' 8-klasi'na sentyabr ayi'ni'n' won birinshi sa'nesinde a'debiyat sabag'i'nan bir saatli'q

IS JOBASI

Sabaqti'n' temasi': Toy qosi'qlari'.

Sabaqti'n' tu'ri: Birlesken sabaq tu'ri.

Sabaqti'n' maqseti: a» Bilim beriwshilik, ta'rbiya beriwshilik. b» Balalardi' salt-da'stu'r ji'rlari'n u'yretiw. v» Balalardi' milliylikke ta'rbiyalaw.

I. Sabaqti'n' bari'si'

Sho'lkemlestiriw: «1-2 min».

Klassqa kirip woqi'wshi'lar menen sa'lemlesemen. Klassti'n' tazali'g'i'na itibar beremen. Por, da'skerdin' bar-joqli'g'i'n' ani'qlayman. Na'wbetshi arqali' woqi'wshi'lar di'qqati'n u'y tapsi'rmasi'n sorawg'a qarataman.

II. Taza tema «20-25 min.»

Toy qosi'qlari'

Toy qosi'qlari' ha'r bir xali'qti'n' tariyxi'y wo'mirinde wog'ada ken' tarqalg'an da'stu'r ji'rlari'ni'n' biri. Toydi'n' wo'zi woyi'n-zawi'q penen toli'. Bunda xali'qti'n' ko'p ji'lli'q ma'deniy ta'jiriybeleri ja'mlengen. Ha'r bir xali'q bul da'stu'rlerdi wo'zinshe rawajlandi'rg'an. Toy hu'rmetine ayi'ri'm xali'qlar ayaq woyi'n wo'neri ku'shli bolsa, geyparalari'nda so'z wo'nerinin' jari'si' ku'shli boladi'. Ma'selen wo'zbek, ta'jik, azerbayjan, gruzin ha'm armiyan

xali'qlari'nda toyda woyi'n da'stu'ri ko'birek sezilse, yari'm ko'shpeli xali'qlar qazaqlar, qi'rg'i'z ha'm qaraqalpaqlarda ko'birek so'z wo'nerine a'hmiyet beredi.

Shayi'rlar ayti'si'p, ji'raw, baqsi'lar qosi'q ayti'p, ji'rlap ko'pshilikti wo'zine qaratadi'. Qaraqalpaq toylari'ndag'i' a'debiy bag'darda u'lken u'sh bo'lek ko'zge taslanadi'.

Birinshi – toyda ta'riyplew usi'li'. Bul xali'q arasi'nda ko'birek tarqalg'an «Toy baslaw». Buni' shayi'r yaki bolmasa atqari'wshi' wortag'a shi'g'i'p, toydi'n beriliw sebeplerin arnaw qosi'qlari' arqali' bayanlaytug'i'n bolg'an. Bunda kelinshek kelip, yelge yel qosi'lg'anli'g'i', qosi'li'sqan yeki jasti'n' baxi'tli' boli'wi' ushi'n ji'lli' so'zler ayti'ladi'. Elge qutli' bolsi'n ayti'ladi'.

Yekinshisi – ayti'm. Bul da toy baslawg'a ju'da' jaqi'n boli'p, bundag'i' arnaw qosi'qlar kelin tu'sirgen awi'l yaki quda-qudag'aylarg'a bag'i'shlanbastan, ba'lki keleshektin' wo'zine g'ana na'siyat tu'rinde ayti'ladi'.

Al u'shinshisi «Sa'lem» dep atali'p, bet ashardi'n' yekinshi bo'limin quraydi'. Bunda ha'm didaktika ha'm yumor bar. Sebebi bet ashar aytqan adam kelinshekti sol awi'l menen tani'sti'radi'.

Usi'nday maqset penen qaraqalpaq toy qosi'qlari' «Toy baslaw», «Ayti'm» yaki bolmasa «ayti'mal» ha'm «Sa'lem» «kelinshek sa'lemi» boli'p u'shke bo'lingen. Bular geyde tutasi' menen «Bet ashar» dep te ayti'ladi'. Sebebi bul qosi'qlar negizinen kelinshektin' betin ashqanda ayti'latug'i'n bolg'an.

III. U'yge tapsi'rmani' soraw ha'm taza temani' bekkemlew «15-18 min.»

U'yge qanday tema bergenin bir woqi'wshi'dan sorayman. Sabaqqa neshe woqi'wshi' tayarlanbay kelgenin ani'qlap, wolarg'a yeskertiw beremen. Son' 5-6 woqi'wshi'dan u'yge tapsi'rma sorap, ha'r bir woqi'wshi'g'a qosi'msha taza

temadan sorawlar berip sabaqti' bekkemleymen, keyin tiyisli bahalari'n qoyaman.

Sorawlar

1. Betashar toyda qashan ayti'ladi'?
2. Ayti'm qosi'qlar qanday?

IV. U'y tapsi'rma «1-2 minut»

Taxtag'a temani', kitap beting jazaman, u'yge tapsi'rmag'a «Toy qosi'qlari'n» yadlap keliwin tapsi'raman.

III Bap. QARAQALPAQ SALT-DA'STU'R JIRLARIN 7-KLASLARDA YeN' ALDIN'G'I PEDAGOGIKALIQ TEXNOLOGIYA DA WoQITIWDIN' USILLARI

Bilimlendiriw haqqi'ndag'i' ni'zam ha'm qa'niygeler tayarlawdi'n' milliy bag'darlamasi'nda ha'zirgi zaman miynet bazari' ja'ne ba'sekeli wortali'g'i'nda jemisli miynet isley alatug'i'n milliy kadrlardi' jetilistiriw byuasli' wazi'ypa yetip qoyi'lg'an. «Texnologiya» so'zi basqa tillerge grek tilinen kirgen boli'p bizin'she iskusstva sheberlik, ka'sip-o'ner haqqi'nda ilim degen mag'anani' an'latadi'.

Pedagogikag'a «pedagogikali'q texnika» ha'm «pedagogikali'q texnologiya» tu'siniklerinin' kirgenine ba'ri 25-30 ji'lday g'ana waqi't bolg'an.

A'welgi waqi'tlari' «pedagogikali'q texnika»ni' woqi'wshi'larg'a pedagogikali'q ta'sir jasaytug'i'n metod dep yesaplag'an.

Ha'zirgi waqi'tta Dunya ju'zi pedagogikasi'nda tu'rli-tu'rli pedagogikali'q texnologiyalar qollani'lmaqta. Ha'zirgi waqi'tta du'nya ju'zi pedagogikasi'nda tu'rli-tu'rli ma'mleketlik bilimlendiriw standarti' negizinde jan'a pedagogikali'q texnologiyani' jarati'wda ha'm qollani'li'wda mi'na talaplar qatan' yesapqa ali'w kerek. Woqi'wshi'ni'n' ha'zirgi woqi'w worni'n pitkergennen keyingi xi'zmetinin' xarakteri bilimlendiriw standarti'na tiykarlani'p woqi'w jobasi'n woqi'w bag'darlamasi'n du'ziw, sabaqli'q ha'm woqi'w qollanbalari'n jarati'w, woqi'w pa'nlerinin' mazmuni'na ko'lemin ani'qlaw sistemasi'n bekkemlew.

Pedagogikali'q texnologiyani' woqi'ti'w texnologiyasi'n pedagogikali'q texnikani' duri's tan'law, wolardi' do'retiwshilik sheberlik penen qollaw woqi'w ta'rbiya jumi'slari'nda tabi'slar girewi boli'p yesaplanadi'.

PEDAGOGIKALIQ TEXNOLOGIYANIN' TIYKARG'I PRINTSIPLERI

Jan'a pedagogikali'q texnologiyada degen terminnin' du'nya xalqlari'ni'n' tillerine innovatsiya degen atama menen kirip kelgenligine 25-30 ji'llardan arti'g'i'raq waqi'tlar boli'p qaldi'.

Duri's da'slepki ji'llari' pedagogikali'q texnika degen terminler menen atali'q son'i'n ala innovatsiya degen terminge aylani'p, ba'rshe xali'qlar tillerine kirip leksikonnan Erkin wori'n ali'p ketti.

Bul du'nyag'a jan'ali'qti' yerkitn wo'z ma'pine paydalani'w degendi an'latadi'. Al bilimlendiriw tarawi'ndag'i' ha'r qanday payda bolg'an pedagogikali'q wo'zgerisler pedagogikali'q innovatika-pedagogikali'q jan'ali'q, pedagogikali'q ja'miyetshilik ta'repinen u'zlestirip ali'w a'melde woni' qollani'w sheberligi haqqi'ndag'i' ta'liyamat degendi an'latadi'. Bul pedagogikali'q innovatik bilimlendiriw tarawi' boyi'nsha tiykari'nan to'mendegidey bag'darlardi' wol wo'z ishine aladi'.

1. Pedagogikali'q neologiya grekshe «neo» - jan'ali'q degendi an'latadi', «logus» ta'lim pedagogikali'q neologiya degen jan'ali'q haqqi'nda ilim u'yreniw, wo'zlestiriw, uli'wmalasti'ri'w, juwmaqlasti'ri'w degen tu'siniklerdi de an'latadi'.

2. Pedagogikali'q ansiologiya grekshe «ansioma» hu'rmet yetiw a'meliyatta si'nalg'an da'lillengen ta'limatlar degendi bildiredi. Bunda pedagogik jan'ali'qlardi' wo'zine keregi boyi'nsha tan'lap ali'ng'an.

3. Pedagogikali'q praksologiya grekshe «praks» ha'reket «logus» ilim «a'meliyatta qollanatu'g'i'n ilim». Bunda tan'lap ali'ng'an pedagogikali'q jan'ali'q a'meliyatta yerkin qollani'ladi'. Bul shi'g'i'si jag'i'nan ta'liymati' boyi'nsha payda bolg'an termin so'zler bizin' bilimlendiriw tarawi'nda ili, pa'n, a'debiyat, ma'deniyat h.t.b. tarawlarda yerkin qollani'la basladi'. Ma'selen

«Issi'xanada» pomidor jetilistiriwdin' İzroil ha'm basqalardi' da mi'sal yetiwge boladi'.

2000-ji'ldan baslap Wo'zbekistan Jan'a pedagogikali'q texnologiya teoriyali'q tiykarlari'nan wo'z aldi'na pa'n si'pati'nda joqari' woqi'w wori'nlarida sabaq yetip wo'tiw ma'seleleri sheshti. Bul ma'sele a'llette Wo'zbekistan Respublikasi' joqari' worta arawli' bilimlendiriw ministriligi birden kelgen joq.

INTERAKTIV METODLAR HAQQINDA

2002-ji'l «joqari' mashqalalar ha'm arawli' worta mektep instituti'» pedagogikali'q texnologiyani' joybarlaw ha'm realizatsialaw boyi'nsha bir neshe metodikali'q biyrosalar islep shi'qti'. Solardi'n' yekinshi bo'liminde sabaqlardi' interaktiv metodka woqi'ti'w qanday boli'w kerek degen ma'selelerge ayri'qsha toqtalg'an. Wog'an to'mendegidey juwaplar berilgen. Interaktiv usi'lda sabaq ali'p bari'w bul innovatsiyali'q jan'ali'q bilim menen bilim beriwge qarati'lg'an metod boli'p tabi'ladi'.

Soni'n' ushi'n bilimlendiriw tarawi'ni'n' aldi'na sho'lkemlesken jobali' tu'rdi massali'q xarakterdi kirisiwdi talap yetedi.

Bilimlendiriwge jan'a na'rselerdi yengiziw bul keleshekte woqi'wda u'lken payda keltiretug'i'n ga'p. Soni'n' ushi'n adamlardi' inovatorli'q u'yretiw, adamdi' ta'rbiyalap jetilistiriw jan'ali'q woylap tabi'wg'a ha'r bir adamdi' u'yretiw sol da'rejege jetkeriw bilimlendiriw din' wo'zinde jan'ali'q payda yetiw ma'seleleri turadi'. Bul ma'selelerdi geypara ilimpazlar ma'selen geypara milletlerdin' investitsiyali'q mashqalalarg'a uqi'pli'li'g'i' boladi'. Bug'an Wo'zbekistan ma'mlekette ju'da' sa'ykes keletug'i'n ma'mleket dep te ko'rsetedi.

Interaktiv tiykarg'i' si'patlamani' ilimpazlar bi'lay beredi. Interaktiv woqi'w bul adamni'n' du'nya tani'wshi'li'q iskerligin artti'ratug'i'n Sho'lkemlestiretug'i'n qa'siyetke iye woqi'w tu'ri dep ko'rsetedi.

Bunday woqi'wda adam toli'q, ani'q ha'm aldi'n ala boljawshi'li'q maqsetlerge yerisedi dep ko'rsetedi.

Interaktiv tiykarg'i' si'patlamani' ilimpazlar bi'lay beredi. Interaktiv woqi'w bul adamni'n' du'nya tani'wshi'li'q iskerligin artti'ratug'i'n, sho'lkemlestiretin qa'siyetke iye, woqi'w tu'ri dep ko'rsetedi. Bunday woqi'wda adam toli'q, ani'q ha'm aldi'n ala boljawshi'li'q maqsetlerge yerisedi dep ko'rsetedi.

Bul interaktivlik woqi'w tu'ri menen yeger klaslarda woqi'wdi' ali'p barg'anda woqi'wshi'ni'n' soni'n' da wo'zinin' pa'ndi u'lgertiw mu'mkinshiliklerin bolatug'i'n woqi'wshi' wo'zinin' interaktivlik ahwali'n bul woqi'w tu'rinin' ju'da' qolayli' yekenine ko'z jetedi.

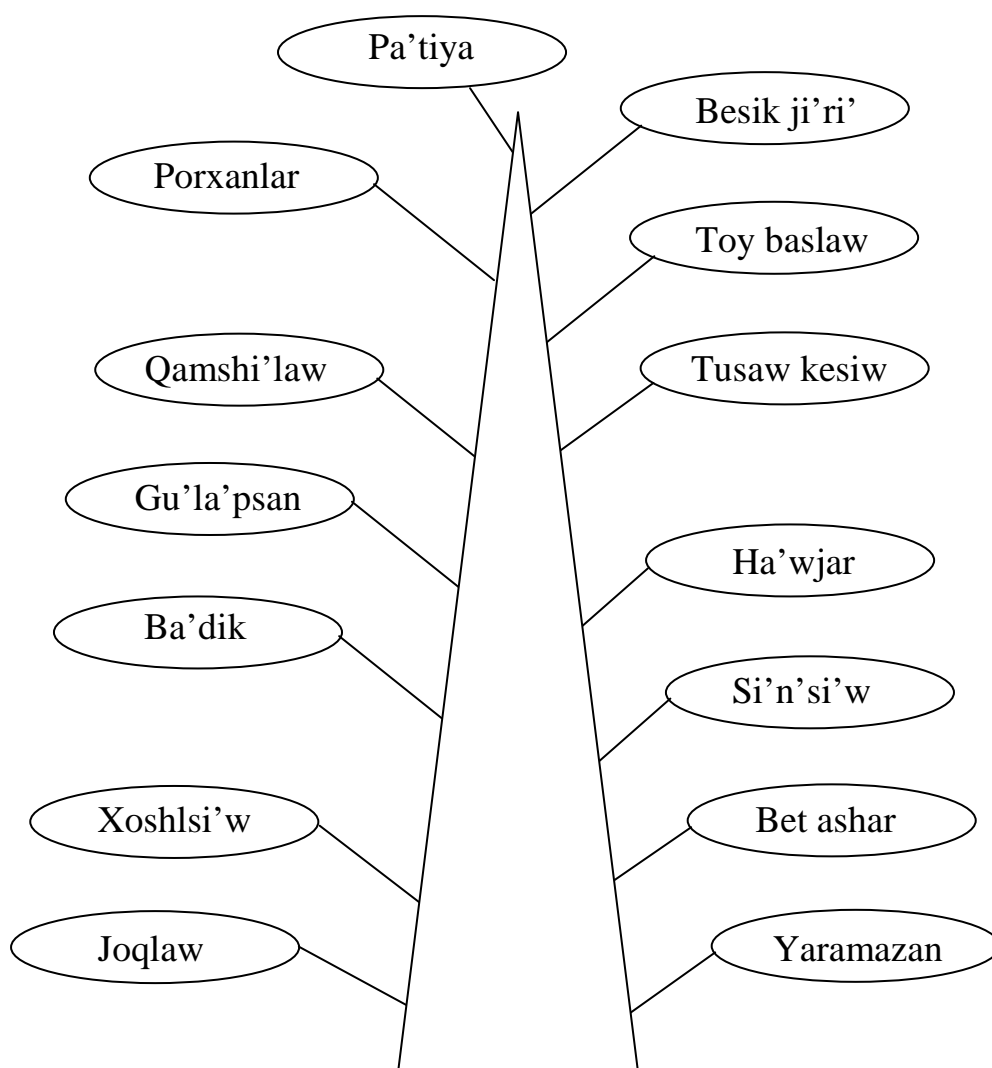
Interaktiv woqi'w tiykari'nan 5 tu'rde ali'p bari'ladi':

1. Tu'siniwdegi tu'siniwdegi bir birine g'a'rezsizligi.
2. Ha'r bir adamdag'i' jeke juwapkershilik.
3. Bir-birewge ja'rdem beredi.
4. Pikirdi sheshiwde ja'miyetshilik.
5. Topardag'i' jumi'slardi'n' xarakterleniwi.

«Interaktiv» so'zi «o'z-ara», «birge» degen ma'nini an'latadi'. Demek birge ha'reket yetiw degendi an'latatug'i'n so'z yamasa ja'ma'a't boli'p birlesip ha'reket yetiw degendi an'latadi'.

Bul so'zdin' uli'wma ma'nisi «kollektivlik uqi'pli'li'q» ha'm wo'siriw degendi bildiredi.

Qaraqalpaq salt-la'stu'r ji'rlari' (klaster usi'li')

1. Yeski da'wirlerden qalg'an salt-da'stu'r ji'rlar qanday?

Juwap: Awi'ri'wdi' yemlew ushi'n ayti'latug'i'n yeski da'wirlerden qalg'an ayti'mlar – **ba'dik, gu'lapsan.**

2. Shaman dininin' na'sirinen qalg'an zikir sali'wg'a baylani'sli' da'stu'rler qatday?

Juwap: Zikir sali'w, porxanlar qavshi'law.

3. Musi'lman dininin' bayramlari'na baylani'sli' ayti'latug'i'n qosi'qlar qanday?

Juwap: Yaramazan.

Bul mashqalali' sorawlardi'n' ha'r biri woqi'shi'lardi'n' jeke pikirlerin bildiriwdi talap yetedi. Woqi'wshi' ne ushi'n? – degen sorawdi' tuwri' qoya alsa, woqi'wshi'lar arasi'nda wo'zinin' ko'z qaraslari'n pikirlewdi payda yetedi.

«Aqi'li'y hu'jim»di wo'tkeriw usi'li'

1. Tarti's, pikirler wo'zgesheligine iye bolg'an sorawlar qosi'w ha'm tapsi'rma beriw.
2. Sorawlarg'a juwap beriw ha'm tapsi'rmalardi' wori'nlaw.
3. Tapsi'rmalardi' wori'nlaw bari'si'nda baqlap bari'w.
4. Juwaplardi'n' tuwri'li'g'i'na isenim boli'w.
5. Pikirlerin da'liller, faktler menen si'patlay ali'w.

«Aqi'li'y hu'jim»di wo'tkeriw qag'i'ydalari'

1. «Aqi'li'y hu'jim»di wo'tkiziw ushi'n belgilengen waqi't reglamenti ani'q boli'wi' sha'rt.
2. Belgilenip waqi't do'gereginde barli'q qatnasi'shi'lar, haqlawshi'lar wo'z pikirin bayan yetiw ushi'n imkaniyatlar beriw za'ru'r.
3. Woqi'wshi'lar ta'repinen ayti'lg'an pikirler si'n ko'z-qarasi'nan ha'm talqi'kanbawli'g'i' yamasa bahalanbawli'g'i' lazi'm.
4. Za'ru'r boli'p qalg'an jag'dayda bayan yetilgen pikirge du'zetiwler kiritiw kerek. Yag'ni'y ayti'lg'an pikirlerdi ani'q ha'm qi'sqasha ayti'lg'an pikirlerdi ani'q ha'm qi'sqasha tu'sindirip beriw imkani'n beredi.

PAYDALANG'AN A'DEBIYATLAR

1. İ.A.Karimov «Yuksak manaviyat engilmas kuch» Toshkent – 2008 j.
2. K.Ma'mbetov, Z.Ayjanova, K.Pali'mbetov «A'debiyat» 8-klaslar ushi'n sabaqli'q.
3. K.Allambergenov Qaraqalpaq a'debiyati'nda ayti's. No'kis – 1989.
4. K.Maqsetov. Qaraqalpaq [alqi'ni'n' ko'rkem awi'z eki do'retpeleri. No'kis – 1996.
5. P.Allashov, Z.Ayjanova «Watan a'debiyati'», No'kis «Bilim» baspasi' 1992.
6. İlimiy toplam No'kis «Bilim» 2002.
7. A.Q.Pirniyazova «Qaraqalpaq tilin pedagogikali'q texnologiya tiykari'nda woqi'ti'w» No'kis–22008.
8. Mug'allim h'a'm u'zliksiz bilimlendiriw (ilimiy metodikali'q jurnal) 2012j. 1,3-sanlari'.
9. K.Ja'zimbetov XIX a'sir qaraqalpaq lirikasi'ni'n' janrli'q qa'siyetleri h'a'm rawajlani'w tariyxi'. Bilim –2004.
10. K.Pali'mbetov, J.Pirniyazova, R.Berdimuratova «A'debiyat woqi'ti'w metodikasi'» 8-klaslar ushi'n metodikali'q qollanba. No'kis – 2004.
11. O.Alewov «Qaraqalpaqstanda ta'lim-ta'rbiyali'q woylardi'n' qa'liplesiwi h'a'm rawajlani'w». Bilim–1993.
12. N.Japaqov, K.Ma'mbetov, K.Sultanov, A.Karimov. Qaraqalpaq a'debiyati' tariyxi'. No'kis 1983.
13. A'.Paxratdinov «Qaraqalpaq a'debiyati'n woqi'ti'w metodikasi'». «Bilim» 2004.
14. A'.Paxratdinov «Pedtexnologiya tiykarlari'». No'kis–2009.

15. N.N.Azizxojaeva «Pedagogikali'q texnologiyalar ha'm pedagogikali'q sheberlik». Tashkent–2006.
16. A'.Ta'jimuratov Qaraqalpaq folklori' V tom. No'kis – 1980.
17. S.Qazaqbaev Qaraqalpaq salt-da'stu'r ji'rlari'. No'kis – 2012.
18. S.Qazaqbaev. Ko'rkem oqi'w. No'kis – 2012.